

A. 4. 126

আধুনিক সাহিত্য

হেম বৰুৱা

লন্নাৰ্ছ বুক ষ্টল
গুৱাহাটী : অসম

প্ৰকাশক :

শ্ৰীবিচিত্ৰনাৰায়ণ দত্ত বৰুৱা, বি-এল

লন্নাৰ্ছ বুক ষ্টল

গুৱাহাটী, অসম

দ্বিতীয় প্ৰকাশ : ১৯৬১

মূল্য : ২'০০ ন. প.

মুদ্ৰক :

শ্ৰীকালীচৰণ পাল

নবজীৱন প্ৰেছ

৬৬ গ্ৰে ষ্ট্ৰীট, কলিকতা-৬

সূচী

বিষয়	পৃষ্ঠা
সাহিত্য আৰু যুগধৰ্ম	১
আধুনিক সাহিত্যৰ স্বৰূপ	১০
আধুনিক নাট্য-সাহিত্য	২৪
আধুনিক সাহিত্যৰ প্ৰকাশভঙ্গী	৩৬
আধুনিক গল্প-সাহিত্য	৫২
উদ্দেশ্যধৰ্মী সাহিত্য	৬০
আৰ্ট আৰু সমাজ	৬৯

ভাগকথা ৪

কেইবাটাও সুকীয়া ধাৰা গোট খাই আধুনিক সাহিত্য-বুৰঞ্জী ৰচিত হৈছে। (১) প্ৰথম মহাসমৰৰ পৰৱৰ্তী কালছোৱাত অতীন্দ্ৰিয়বাদী (mystic) সাহিত্যই বিশেষ গা কৰিছিল। যুদ্ধত জুকলা হোৱা মানৱৰ শান্তিকামী মন ইয়াৰ জৰিয়তে সজাগ হৈ উঠিছিল। মেটাৰলিক, য়েটছ, 'এ. ই.' এই সকলৰ সাহিত্য ইয়াৰ সমুচিত প্ৰমাণ। ইউৰোপ জুৰি ৰবি ঠাকুৰৰ সমাদৰ বঢ়াৰ ইয়ো আন এটা কাৰণ। (২) বৰ্তমান বাৰ্গছ, নিট্ছে, ফ্ৰয়ড্, এড্‌লাৰ আদিৰ বুদ্ধি-ধন তথ্যৰ প্ৰভাৱত নতুন এক চিন্তা-বিপ্লৱৰ সৃষ্টি হৈছে। বুদ্ধিজীৱী (intellectual) সাহিত্য এই চিন্তা-বিপ্লৱৰ অনুভূতি-মূলক প্ৰতিধ্বনি। (৩) ধন-বন্টনৰ অসামঞ্জস্যই সৃষ্টি কৰা সমস্যা সমাধান কৰি নতুন ভেটিত বৈপ্লৱিক সমাজ-ৰচনাৰ যি অভিযান চলিছে মাক্সপছী (Marxist) সাহিত্য ইয়াৰ সোঁ হাত।

সুখবাদ (Hedonism) আৰু হিতবাদ (Didacticism) এই দুই দৃষ্টিকোণ বৰ্তমান সাহিত্য নিৰ্ণয়ৰ সৰ্বসন্মত জোখকাঠি। ডাঃ জোডৰ মতে সাহিত্য উপদেশধৰ্মী, হিতবাদী সৃষ্টি। ইয়াৰ আলোচনা "উপদেশধৰ্মী সাহিত্য", এই শিৰোনামাৰ প্ৰৱন্ধত কৰা হৈছে। এই সম্পৰ্কে এম. আলাম-জাভৰ সহায় লোৱা হৈছে। ডাঃ বিচাৰ্ডছৰ মতে বসানুভূতি সাহিত্যৰ প্ৰাণ; ই সুখবাদী সৃষ্টি। মাক্সপছীয়ে এনে বিচাৰ-ধাৰা অস্বীকাৰ কৰে।

বৰ্তমান মাক্সপছী সাহিত্যৰ প্ৰভাৱ ব্যাপক; ইয়াৰ জন্মভূমি ৰুছ দেশ। ৰুছ সাহিত্যৰ ব্যাপক প্ৰভাৱৰ চিন আধুনিক ইংৰাজী সাহিত্যত আছে। টলষ্টয়ৰ প্ৰভাৱ গেলছৱৰ্থিৰ 'ফ'ৰছাইট ছাগা'ত জিলিকি আছে। দণ্ডভঙ্গীৰ প্ৰভাৱ জোছেফ কনবেড্, অ' ফ্ৰেহাৰ্ট, হিউগ ৱালপোল ইত্যাদিৰ ৰচনাত

চকুত পৰে ; ছেকভৰ প্ৰভাৱ কেথেৰীন মেনছফিল্ডকে আবৃত্ত কৰি প্ৰায়বোৰ গল্প-সাহিত্যিকৰ বচনাত আছে। এই কাৰণেই ভাৰ্জীণা উলফে আক্ষেপৰ স্ৰবত কৈছে : “It is the teapot, not the samovar that must rule in English fiction.” তথাপি কছ সাহিত্যৰ প্ৰভাৱ অস্বীকাৰ কৰা টান হৈ পৰিছে ; স্পেন আৰু নতুন চীন দেশীয় সাহিত্যৰ কথাই নাই।

সাহিত্য সীমাৱদ্ধ সৰোবৰ নহয় ; ই বোৱঁতী স্ৰুতি। সমাজ পৰিৱৰ্ত্তনৰ বুৰঞ্জীয়ে সাহিত্যৰ গতি নিৰ্ণয় কৰে। সমাজ কেতিয়াও স্থিতিশীল নহয় ; ই চিৰপৰিৱৰ্ত্তনশীল। সময়ে নতুন সমাজ-বস্তুৰ সৃষ্টি কৰে ; লগতে সাহিত্যৰ বাবে নতুন বিষয়-বস্তুৰ সৃষ্টি হয়। ইয়াৰ উদ্দেশ্য সাহিত্যৰ জৰিয়তে নতুন শ্ৰেণী-চেতনা সজাগ কৰা। কছ কৰি মায়ক’ভস্কীয়ে এবাৰ কৈছিল : “Why must I write about the love of Jack and Jill and not consider myself part of the social organism which is building life ?” সমাজ-সচেতন সাহিত্যৰ ই মূল-কথা। সাহিত্য-সৃষ্টিৰ পাণ্ডপাত হাতত লৈ বৈষ্ণৱ যুগৰ কল্পি-সমাজে যি দৰে নতুন ধৰ্ম্ম-ব্যৱস্থাৰ প্ৰৱৰ্ত্তন কৰিছিল, সেইদৰে বৰ্ত্তমান যুগৰ সাহিত্যিক সমাজে বৈপ্লৱিক নতুন সমাজ-ব্যৱস্থা সৃষ্টি কৰাৰ পথত আগবঢ়া উচিত। সেইবুলি যে সাহিত্যিক সমাজ দলীয় বাজনীতিৰ মেৰপাকত সোমাব লাগিব এনে নহয় ; তাকে কৰিবলৈ হলে নাংছি জাৰ্ম্মেনীৰ শিল্পী-সমাজৰ লগত ইয়াৰ কোনো পাৰ্থক্য নেথাকিব। এই খিনিতে আৰ্নষ্ট ট’লাৰৰ এটা কথা উল্লেখ কৰিব পাৰি : “Many great works of art have also a political significance, but these must never be confused with mere political propaganda in the guise of art.” প্ৰকৃতপক্ষে আৰ্ট-শিল্প প্ৰচাৰৰ বাহন নহয়। সেই বুলি আওপাকে ই যদি প্ৰচাৰৰ কাম কৰে, তেন্তে ইয়াক যে দোষণীয় বুলিব লাগিব এনে নহয়। আৰ্ট-শিল্প মানুহৰ সৃষ্টি ; মানুহৰ সৃষ্টি আৰ্ট-শিল্প সমাজৰ বস্তু। সমাজ আৰু সাহিত্যৰ মাজত চীনৰ প্ৰাচীৰ গঢ়িবলৈ যোৱাটো নিৰৰ্থক কথা। চন্দ্ৰৰ দৰে সাহিত্যৰ নিজা পোহৰ নাই। সাহিত্য আৰু যুগ-ধৰ্ম্মৰ সম্বন্ধ জোন-বেলিৰ সম্বন্ধ।

কোনো কোনো সমালোচকে আধুনিক সাহিত্য-যুগক প্ৰচেষ্টাৰ যুগ বুলি কয় ; ই প্ৰতিভাৰ যুগ নহয়। কথা বহু দূৰ সঁচা। তথাপি প্ৰচেষ্টাৰ জালিকটাইদি য’তেই প্ৰতিভাৰ জিলিঙনি পৰিছে, ত’তেই যে কালজয়ী

সাহিত্যৰ সৃষ্টি হৈছে, সেই বিষয়ে সন্দেহ নাই। ‘আধুনিক সাহিত্য’ আমাৰ এটা সাধাৰণ প্ৰচেষ্টাহে ; দোষ-গুণ বিচাৰৰ তাৰ বাইজৰ গাত। ইয়াৰে কিছুমান বচনা ‘আৱাহন’ত প্ৰকাশ হৈছিল। এই সম্পৰ্কে গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়ৰ ভাইছ-চেঞ্চেলৰ সুপণ্ডিত সন্দিকৈ দেৱে এই বুলি মত প্ৰকাশ কৰিছিল : “The articles are very well-written and they show a commendable grasp of the subject treated in them.” এনেবোৰ উদগনিৰে ‘আধুনিক সাহিত্য’ প্ৰকাশ কৰিবলৈ আমাক সাহস যোগাইছে। ইয়াত ছপাশালৰ ভুল অলেখ আছে। বাইজৰ আশীষ পালে অহাবাৰলৈ এনেবোৰ ভুলৰ হাত সাৰিবলৈ যত্ন কৰিম।

১৫ আগষ্ট, ১৯৫০

গুৱাহাটী

হেম বৰুৱা

আৰু একেবাৰ :

‘আধুনিক সাহিত্য’ পোনতে ১৯৫০ চনত ওলাইছিল। ইয়াত বিশ্ব-সাহিত্যৰ এটা বিশিষ্ট ধাৰাৰ স্তুপীকৃত পোহৰ আছে। আনন্দৰ কথা, কিতাপখনে পঢ়ুৱৈ সমাজৰ যথেষ্ট সমাদৰ পাইছিল। বজাৰত পাত মাহ বিক্ৰি হোৱাদি বিক্ৰি হৈ সোনকালে শেষ হৈ গ’ল। সেই কাৰণেই আজি দহ বছৰৰ মূৰত দ্বিতীয় তাঙৰণ এটা উলিয়াওঁ বুলি ভাবিলোঁ। কথাষাৰ মই পাহৰি আছিলোঁ। মনত পেলাই দিলে আমাৰ যোগেশ দাসে।

দ্বিতীয় তাঙৰণৰ বাবে কিতাপখন অলপ বহলাই লেখোঁ বুলি এবাৰ ভাবিছিলোঁ। ছটামান নতুন অধ্যায় যোগ দিওঁ বুলিও ভাবিছিলোঁ। অৱশেষত আইডিয়াটো এৰি পেলালোঁ। ইয়াৰ এটা কাৰণ আছে। ‘আধুনিক সাহিত্য’ কিতাপখনত লিপিবদ্ধ হোৱা বস্তুবোৰ বিশ্ব-সাহিত্যক এটা বিশেষ স্তৰৰ বস্তু। সেই পিনৰ পৰা ইয়াৰ এটা নিজস্ব বুৰঞ্জীগত সত্য আছে। বিশ্ব-সাহিত্যত ইতিমধ্যে নতুন পৰিৱৰ্ত্তনৰ ঢল নামিছে। বিবিধ আৰু বিচিত্ৰ। Modern Assamese Poetry (কবিতা প্ৰকাশ : নতুন দিল্লী) বোলা

সংকলনটোৰ পাতনিৰ এঠাইত লেখিছিলোঁ : “Of late, there has been an obvious swing in the pendulum ; it is towards Romantic poetry again.”

এইবাৰ কথা বৰ্ত্তমান যুগৰ বিশ্ব-সাহিত্যৰ বিষয়ে সামগ্ৰিক ভাবে প্ৰয়োগ কৰিব পাৰি। এই বিষয়ে স্কীয়া এখন কিতাপ লেখিব পাৰি। গতিকেই আখজা হয় বুলিয়েই আধুনিক সাহিত্য-বিবৰ্ত্তনৰ এই স্তৰটো কিতাপখনত যোগ নিদিলা।

‘আধুনিক সাহিত্য’ কিতাপখনৰ দ্বিতীয় তাণ্ডবৰ দায়িত্ব লয়াৰ্ছ বুক ষ্টলক দিলোঁ। বিচিত্ৰনাৰায়ণ দত্ত বৰুৱাই মোৰ প্ৰায়বোৰ কিতাপৰে মাতৃত্বৰ দায়িত্ব বহন কৰি আহিছে। এইখনবো কবক,—এই বুলিয়েই তেখেতৰ হাততেই দায়িত্ব অৰ্পণ কৰিলোঁ।

গুৱাহাটী :

১৯৬১

হেম বৰুৱা

সাহিত্য আৰু যুগধৰ্ম্ম

সাহিত্য আৰু সমাজৰ সম্বন্ধ ওচৰ। বুৰঞ্জীৰ পিঠিত সমাজৰ উত্থান-পতন জীয়াই থকাৰ দৰে সাহিত্যৰ পিঠিত যুগ জীয়াই থাকে। পুৰণি সাহিত্য ফঁহিয়াই চালে এইবাৰ কথাৰ সঁচা-মিছা ওলাই পৰিব। আধুনিক সাহিত্য ফঁহিয়াই চালে এই কথাৰ সত্য আৰু নিকাকৈ ওলাই পৰিব। বাস্তৱক অস্বীকাৰ কৰা টান কথা। ইয়াৰ প্ৰভাৱ মানুহৰ মনোজগতৰ ওপৰত কেতিয়াও নপৰাকৈ নেথাকে। যি যুগত মানুহৰ অৰ্থনৈতিক সমস্যা জটিল নাছিল, সেই যুগৰ কৱি-সাহিত্যিকৰ পক্ষে উৰণীয়া গীত গোৱাটো স্বাভাৱিক কথা। তেওঁলোকৰ বাবে বাস্তৱ পৃথিৱীখন পাহৰি অবাস্তৱ কল্পলোকত উটিবুৰি ফুৰা একো অসম্ভৱ কথা নহয়।

পৃথিৱীৰ সভ্যতা সংস্কৃতিৰ ওপৰত যুগৰ পৰিৱৰ্ত্তনে আঁচোৰ পেলাই আহিছে। সামাজিক পদ্ধতিৰ পৰিৱৰ্ত্তনে বেলেগ বেলেগ প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰিছে। সামন্তবাদৰ বুৰঞ্জীয়ে সাহিত্য জগতত এটা বিশেষ স্থান অধিকাৰ কৰিছে। উদাহৰণ স্বৰূপে কালিদাসৰ কথা কব পাৰি। কালিদাসৰ নায়ক-নায়িকা সমাজৰ উচ্চতম স্তৰৰ। শকুন্তলা ঋষি-কণ্ঠা। ছদ্মস্ত বাজকোঁৱৰ। ইংৰাজী সাহিত্যতো সমাজৰ উচ্চস্তৰৰ জীৱন জিলিকি আছে। সামন্ত যুগৰ সাহিত্যত অনাভাৱ নোহোৱা, আৰ্থিক সঙ্কট কি কেতিয়াও উপলব্ধি কৰিব নলগা, ভাগ্যৱান মানৱ শ্ৰেণীৰ প্ৰেম-প্ৰীতি, যুদ্ধ-বিগ্ৰহ, বীৰত্ব প্ৰকাশৰ নমুনা আদি আমাৰ চকুত পৰে। ছেকছপীয়েৰৰ হেমলেট অৰ্থচিন্তা নোহোৱা বাজকোঁৱৰ আছিল বাবেই হয়তো তেওঁ বলিয়ালিৰ বিলাসিতা কৰি ফুৰিবলৈ স্মৰণ।

পাইছিল। বজা লীয়েবব বেদনা বাজকাৰেঙৰ পাৰিবাৰিক বেদনা। সামন্তবাদী বা পুঁজিবাদী সাহিত্যত জনসাধাৰণৰ জীৱনৰ লেশমানো চিন পাবলৈ নাই। ইয়াৰ বাবে যুগৰ সাহিত্যক দোষ দিব নোৱাৰি; দোষ দিব লাগিব যুগধৰ্ম্মক। যুগধৰ্ম্মৰ প্ৰভাৱ যুগ-সাহিত্যৰ ওপৰত পৰে।

সামন্ত যুগ বা মাটিগিৰি যুগৰ অন্তত মধ্যবিত্ত শ্ৰেণীৰ যুগ আৰম্ভ হয়। ফৰাছী বিপ্লৱৰ সমতা আৰু মুক্তিৰ বাণীয়ে এই যুগৰ জন্ম দিয়ে। ইয়াৰ প্ৰভাৱ মানৱ সভ্যতাৰ ওপৰত খৰ গতিত পৰিবলৈ ধৰে। এই ‘বুৰ্জোৱা’ বা মধ্যবিত্ত শ্ৰেণীৰ যুগত বুৰ্জোৱা সাহিত্যই বিশেষভাবে প্ৰসাৰ লাভ কৰে। বোমাটিক সাহিত্য বুৰ্জোৱা সাহিত্যৰ এটা বিশেষ স্তৰ।

দৰাচলতে বোমাটিক সাহিত্য-যুগক প্ৰভাৱণাৰ যুগ বুলিব পাৰি। এই যুগত কবি-সাহিত্যিকে নিজকে নিজে ফাঁকি দিয়াৰ উপৰিও জন-সাধাৰণক ফাঁকি দিছিল। বোমাটিক যুগত বিশেষকৈ প্ৰেম আৰু প্ৰকৃতিবিষয়ক কবিতা সবহকৈ লেখা হৈছিল। কছ’ৰ প্ৰভাৱত এই কাল-ছোৱাৰ ভিতৰত পাশ্চাত্য সাহিত্যত প্ৰকৃতি-প্ৰীতি উদ্দাম গতিত বাঢ়িবলৈ ধৰে। শেষত প্ৰকৃতি-প্ৰীতি বিলাসিতাত পৰিণত হয়। প্ৰকৃতিৰ ৰূপদৰ্শন, কমণীয়তা, কান্তি আৰু জ্যোতিদৰ্শন, এই সাহিত্যৰ বিশেষ লক্ষণ। প্ৰকৃতিৰ ধ্বংসমূলক, অশান্ত, অসুন্দৰ ফালটো এনে সাহিত্যত বাদ দিয়া হৈছিল। গ্ৰীষ্মপ্ৰধান দেশসমূহৰ, যেনে মালয়, বৰ্ণিঅ’ ইত্যাদিৰ প্ৰকৃতিৰ ৰুদ্ৰ মূৰ্ত্তিৰ কথা সুৰ্ৰবিবলৈ গলে প্ৰকৃতি যে প্ৰকৃততে কবিতাময়ী, শান্তিদায়িনী, মৰমী ইত্যাদি বিষয়ে সন্দেহ ওপজে। কবিৰ অনুকম্পাসনা চকুত “বৰষাৰ ঢলে পৃথিৱীত ৰূপৰ জোৱাৰ তোলে”, “উজ্জয়িনী বাজ-কাৰেঙৰ ছবি কল্পনাত ভাহে” ইত্যাদি। আনহাতে বৰষাৰ ঢলত অসমত বানপানী হয়; ই আকাল আনে। বানপানীত গৰু-ম’হ উটি যায়; মানুহৰ বেমাৰ হয়।

ভঁড়াল ঘৰৰ চালে পানী কাটে ইত্যাদি। প্ৰকৃতিৰ বুকুৰ বাহক-বনীয়া সম্পদবাণিৰ মনোহৰ সমাৱেশেই কবিতা নহয়। এনে হোৱা হলে ইংৰাজী সাহিত্যৰ জৰ্জিয়ান যুগৰ কবিতাসমূহ ওখ খাপৰ আৰ্ট বুলি পৰিগণিত হ’লহেঁতেন; নাইবা চহৰত সজাই থোৱা বিবিধবুলীয়া চীনা মাটিৰ কাপ-পিয়লাৰ দোকানবোৰ আৰ্টৰ যাছঘৰ হ’লহেঁতেন।

বোমাটিক যুগৰ প্ৰেমৰ কবিতা ব্যক্তিগত উচ্ছাসমূলক কবিতা। বোমাটিক আন্দোলনৰ এই খিনিতেই ঘাই দোষ। পৃথিৱীৰ কোনো আন্দোলনত একেবাৰে ইমানবোৰ হা-হুমুনিয়াহ, বেথা-বেদনাৰ সমাৱেশ হোৱা নাই। আধুনিক যুগত এনে ধৰণৰ উচ্ছাসমূলক প্ৰেমৰ কবিতাৰ অন্ত পৰিছে। সম্ভৱতঃ মহিলা-কবিৰ সংখ্যা পুৰুষ-কবিৰ প্ৰায় অনুপাতে হোৱাটো ইয়াৰ এটা ঘাই কাৰণ। অৱশ্যে সামাজিক ভাৱ ধাৰাই যে প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰা নাই এনে নহয়। আধুনিক যুগে প্ৰেম একেবাৰে বাদ দিছে বুলি ভাবিলে ভুল কৰা হব। ই প্ৰেমৰ গতানুগতিক ৰূপটোকহে বাদ দিছে। স্বাস্থ্যসম্পন্ন জাতি এটা গঢ়ি তুলিবলৈ হলে যৌন-জ্ঞানৰ আৱশ্যক কোনেও নুই কবিৰ নোৱাৰে। কছ দেশত এই বিষয়ে শিক্ষাৰ সুবিধা আছে। আধুনিক মনস্তত্ত্ববিদ পণ্ডিতসকলৰ মতে পুৰুষ-প্ৰকৃতিৰ প্ৰেম ‘সৃষ্টি-স্পৃহা’ৰ ৰূপান্তৰ মাথোন। জীৱ-জগতৰ অৱচেতন মনোলোকত ‘সৃষ্টি-স্পৃহা’ চিৰন্তন সত্য হিছাপে লুকাই আছে। জীৱৰ সৃষ্টি-স্পৃহা আদিম আৰু অনন্ত। জাতি এটা গঢ়িবলৈ হলে দুটা সমস্যা সমাধান অত্যাৱশ্যক; এটা অৰ্থনৈতিক আৰু আনটো যৌনবিষয়ক। এই বিষয়ে মাক্স আৰু ফ্ৰয়ডৰ মত সুস্পষ্ট।

বোমাটিক কবি-সাহিত্যিকে কল্পনাৰ ডেউকাত ভৰ দি বাস্তৱ পৃথিৱীখন এৰি বাষ্পলোকলৈ উৰা মাৰে।

তোমাৰ হাঁহিত সোণ,

জোনাকৰ ৰূপোৱালী বেথা,

তোমাৰ চকুত প্ৰিয়া,
সাগৰৰ এচামুছ নীলা।

এনেবোৰ ভূৱাৰে এই শ্ৰেণীৰ কৱি-সাহিত্যিকে প্ৰিয়তমাৰ ছবি
আঁকে। ‘নিৰলাত পজা’ সাজি পৃথিৱী উতলি থকা সামাজিক,
ৰাজনৈতিক, অৰ্থনৈতিক সমস্যাসমূহ পাহৰিবলৈ যত্ন কৰে।

তুমি আৰু মই
নিৰলাত সোণ সাজিম পজা,
পৃথিৱীত আৰু নবৰ দুখ।

পৃথিৱীৰ দুখ-ক্লেশ ইমান সহজে নাশ কৰিব পৰা হলে,
ধৰ্ম্মক্ষেত্ৰত বুদ্ধদেৱ, অৰ্থনৈতিক ক্ষেত্ৰত মাক্স, এঞ্জেলছৰ কোনো
প্ৰয়োজন নাছিল। জীৱনৰ সমস্যা সমাধান ইমান সহজ নহয়।
কৱি-সাহিত্যিক সমাজৰ এটা অঙ্গ। সমাজৰ সমস্যাসমূহ সমাজৰ
জৰিয়তেহে সমাধান সম্ভৱ; সমাজৰ পৰা আঁতৰি থাকি নহয়।
শ্ৰেণী সংগ্ৰামৰ যুগত ইয়াৰ আৱশ্যকতা বেচিকৈ বাঢ়িছে। যুগৰ
স্ৰষ্টা হিছাপে কৱি-সাহিত্যিকৰ এটা দায়িত্ব আছে। কৱি-
সাহিত্যিকৰ মনোভাব গৃহবাসী আদিম মানুহৰ দৰে হলে নচলিব।
গৃহবাসী আদিম মানুহবোৰ সমস্যা আছিল। সমস্যাৰ হাতসৰা
টান কথা।

বুৰ্জোৱা যুগে সাহিত্য আৰু জীৱনৰ মাজত ব্যৱধান সৃষ্টি
কৰিছে। ই পতনৰ লক্ষণ। কৰ্ম-প্ৰৱণতাই জীৱন আৰু সাহিত্যৰ
গঠনমূলক শক্তি বঢ়ায়; মানসিক অলসতাই নহয়। এইখিনিতে
উৰ্দু ৰোমাণ্টিক কৱিতাৰ কথা উলুکیয়াব পাৰি। উৰ্দু ৰ
ৰোমাণ্টিকতা পাৰ্থিৱ আৰু বিদ্ৰোহমূলক; ককণ ৰসাত্মক বা
অতিশ্ৰিয়বাদী নহয়। উৰ্দু ৰ বিবহী কৱিয়ে “লাখ লাখ যুগ ধৰি
হিয় হিয় বাৰ্থনু” বুলি বাউচি নেটানে; আনহাতে উৰ্দু ৰ
ৰোমাণ্টিক কৱিয়ে বিবহ সুৰাত উৰুৰিয়াই দিয়ে। মৃত্যুৰ অৰ্থ
প্ৰিয়াৰ লগত নিৰবচ্ছিন্ন মিলন নহয়; জীৱনৰ জ্বালা-যন্ত্ৰণাৰ অন্তহে।

এনে কৱিতা ভাবপ্ৰৱণতাৰে ভাৰাক্ৰান্ত নহয়। সেই বুলি উৰ্দু ৰ
ৰোমাণ্টিক কৱিতা নতুন যুগৰ সাহিত্যৰ পৰ্য্যায়ত নপৰে।

নতুন সাহিত্য ব্যক্তিৰ নহয়, ই সমষ্টিৰ। হাৰাৰ্ট ৰিডৰ মতে
কৱি-সাহিত্যিকৰ এটা সামাজিক মূল্য আছে। কৱি-সাহিত্যিকৰ
অনুভৱ শক্তি প্ৰচুৰ। গতিকেই সামাজিক বিধি-ব্যৱস্থাৰ কথা
সহজতে অনুভৱ হয়। সেই কাৰণেই আজিৰ সাহিত্য বাস্তৱ
সাহিত্য। ই পোনপটীয়াকৈ গণ-বিপ্লৱৰ সৃষ্টি কৰে। ই প্ৰগতিশীল
সাহিত্য। গতিকেই সমাজবাদী সমাজৰ সাহিত্যৰ গঢ় সুকীয়া।

পৃথিৱী জুৰি নতুন এটা বিপ্লৱৰ সূচনা হৈছে। ই সাম্ৰাজ্যবাদ,
পুঁজিবাদৰ বিপক্ষে জন-সাধাৰণৰ বিপ্লৱ। শোষণৰ অন্তহৈহে
প্ৰকৃত মুক্তি। মাক্সবাদ আৰু সমাজতন্ত্ৰবাদৰ জৰিয়তে পৃথিৱীলৈ
শান্তি আহিব। সাহিত্যই বিপ্লৱৰ এই পথ সুগম কৰা উচিত।
সাহিত্যৰ এটা উদ্দেশ্য আছে। কোনোৱে কয় সাহিত্যৰ উদ্দেশ্য
তৃপ্তি দিয়া। আন কোনোৱে কয় সমাজ-চেতনা বঢ়োৱা।
কচিবাগীশ সকলৰ মতবিৰোধ আজিৰ নহয়। ই পুৰণিকলীয়া।

জনসাধাৰণ দেশৰ মেৰুদণ্ড। এইসকলৰ জীৱন ভৰপূৰ হৈ
থকা অৰ্থনৈতিক, সামাজিক, ব্যৱহাৰিক প্ৰতিবিধ সমস্যা সাহিত্যৰ
যোগেদি প্ৰতিফলিত হোৱা উচিত। মিডণ্টন মা’ৰেৰ মতে
সাহিত্যৰ উদ্দেশ্য সহানুভূতি সৃষ্টি কৰা; এনে সহানুভূতিয়ে
সমাজত নতুন যুগৰ সৃষ্টি কৰিব। স্পেইন আৰু ৰুছিয়াত এনে
সাহিত্য সম্ভৱপৰ হৈছে। নতুন অৱস্থাই নতুন ভাৱধাৰাৰ সৃষ্টি
কৰিছে। ই নতুন আদৰ্শ আৰু লক্ষ্য দিছে। স্পেইনৰ কৱি
এণ্টনিয়ে মেকাদোৰে নতুন সম্ভাৱনাৰ কথা দেখুৱাই দিছে।
ইংৰাজ কৱি ছিছিল দে লুইছ, মাকীন কৱি আৰ্টাৰ মেয়াৰ
আদিৰ সাহিত্য নতুন যুগৰ প্ৰতীক।

কোনো কোনো কৱি-সাহিত্যিকৰ আক্ষেপ শুনা যায়, জন-
সাধাৰণে তেওঁলোকৰ কৱিতাৰ মোল লুৰুজে। ইয়াৰ বাবে দোষী

জনসাধারণ নহয়; দোষী শিল্পীসকল নিজে। নিজক যি সাহিত্যত প্রতিফলিত হোৱা দেখে, সেই সাহিত্যহে জনসাধাৰণে অনুমোদন কৰা সম্ভৱ; য'ত নিজে নাই, তেনে সাহিত্য নহয়। যিমানৈই সৌন্দৰ্য্যৰ সমাৱেশ নহওক লাগিলে, তেনে সাহিত্য জনসাধাৰণে অনুমোদন কৰে কেনেকৈ? এই বিষয়ে গান্ধীজীৰ মত সুস্পষ্ট। আলিবাৰ্টৰ মগনীয়াটোৰ ভোক কৰিব কৰিতাই গুচাব নোৱাৰে। সেই ভোক গুচাবলৈ হলে সি এডোখৰ কটি বা কেইটামান ভাত পাব লাগিব। তাৰ বাবে প্ৰচলিত সমাজ-ব্যৱস্থাৰ পৰিৱৰ্ত্তন দৰ্কাৰ। এনে এখন সমাজ দৰ্কাৰ য'ত শোষণ নাই। ভাতৰ আকাল নাই। বাস্তৱ সত্য উলাই কৰি গঢ়ি উঠা অন্দৰ মহলৰ সাহিত্য ধান নহয়। পতানহে। চকু থকা হাঁহে পতানত মুখ নিদিয়ৈ। সাহিত্যই যদি পৰিৱৰ্ত্তনৰ গতি খব কৰিব নোৱাৰে, তেন্তে ইয়াৰ আৱশ্যক ক'ত? 'চক্লেটে' জিভাৰ খজুতিহে মাৰে, পেটৰ ভোক নুগুচায়। লিয় ট্ৰেণ্ডলিৰ মতে সভ্যতা সংস্কৃতিৰ মূলতে অৰ্থনীতি। অৰ্থনৈতিক সমস্যা সমাধানৰ ওপৰত ভালেখিনি নিৰ্ভৰ কৰে, ইয়াৰ উৎকৰ্ষ আৰু বিকাশ। জীৱনত নৈবাশ্য, চকুৰ আগত মৃত্যু, পেটত পোৰণি লৈ সাহিত্য সৃষ্টি কৰা সম্ভৱ নহয়। দৰদীসকলৰ কথা শুকীয়া। এওঁলোক মো-পিয়া চৰাই, মাতালি ওমৰ। এওঁলোকৰ প্ৰেম-সুৰা পি, গীত গাই, জীয়াই থাকিব পৰা শক্তি আছে।

বিপ্লৱী জন-সাধাৰণৰ শ্বেলীৰ 'মাস্ক অৱ এনাৰ্কি' বোলা কৰিতাটো বৰ প্ৰিয়। শ্বেলীয়ে এই কৰিতাটোৰ জৰিয়তে মাস্কৰ সপোন দেখিছিল। তেওঁ কেৱল বাৰ্জনৈতিক মুক্তিহেই নহয়, অৰ্থনৈতিক মুক্তিৰ বাবেও যুঁজিছিল। নটিংহামৰ বনুৱা ধৰ্ম্মঘট কৰি বাইৰণে অনুমোদন কৰিছিল; বনুৱাৰ প্ৰতীক হিছাপে তেওঁ মালিকৰ বিপক্ষে যুদ্ধ ঘোষণা কৰিছিল। গতিকেই ৰোমাণ্টিক যুগৰ এই ছুজনা কৰি-সাহিত্যিক বিপ্লৱী জনতাৰ আপোন।

এই খিনিতে জাৰ্ম্মাণ ৰচক আৰ্নষ্ট ট'লাৰৰ 'যন্ত্ৰ' বোলা নাটকখন মন কৰিবলগীয়া। কৰি বাইৰণৰ কথা তাত আছে।

ৰোমাণ্টিক যুগতো কৃষক-বনুৱাৰ কথাৰে কৰিতা ৰচনা হৈছিল। সেই কৰিতাসমূহ কল্পনাপ্ৰসূত, বাস্তৱ চিত্ৰ নহয়। উদাহৰণ স্বৰূপে ৱৰ্ডছৱৰ্থৰ নিবলা দাউনীজনীৰ কথা কব পাৰি। ই এখন কল্পনাপ্ৰসূত ছবি; প্ৰসাধনৰ প্ৰকোপত আধুনিক যুৱতীৰ আচল ৰূপ হেৰোৱাদি, কল্পনাৰ হেঁচাত নিবলা দাউনীৰ ৰূপ হেৰায় গৈছে। তাইৰ গীতৰ ধ্বনিয়ে হেত্ৰাইদিছ দ্বীপপুঞ্জত খলকনি তুলিছিল; কল্পনাৰ কেনে লীলা-খেলা, কেনে আতছবাজী! কল্পনাৰ হেঁচাত দাউনীজনীৰ বাস্তৱ জীৱন তল পৰিছে।

বুৰ্জোৱা যুগৰ কৃষক-বনুৱাৰ কৰিতাত 'পুতৌ' ভাব লুকাই আছে। পুতৌতকৈ নিকৃষ্ট অনুভূতি আন একোৱেই হব নোৱাৰে। নতুন সমাজ ব্যৱস্থাৰ বাবে যি বিপ্লৱ, সেই বিপ্লৱৰ কথা এই সাহিত্যত নাই। কৃষক-বনুৱাৰ এটা ঐতিহাসিক দায়িত্ব আছে। এই দায়িত্ব আৰু কৰ্ত্তব্য বুৰ্জোৱা যুগৰ সাহিত্যত অস্বীকাৰ কৰা হৈছে। যুগৰ পুঞ্জীভূত হেঁচাত জনসাধাৰণৰ জঁকা ভাঙি ডোখৰ ডোখৰ হৈছে। জীৱনৰ মূল্য নোহোৱা হৈছে।

আৰ্ট-সাহিত্যৰ জৰিয়তে ছভিয়েট ৰুছিয়া আৰু চীনদেশত জাতীয় চৈতন্য উদ্ধাৰ কৰা হৈছে। স্পেইন আৰু পোলেণ্ডৰ সাহিত্যতো ইয়াৰ প্ৰমাণ পোৱা যায়। সমূহ সমাজৰ ছবি, বিশেষকৈ নাৰীৰ জীৱনৰ ছবি, ইয়াত নিখুঁত ভাবে অঁকা হৈছে। বৈৱাহিক জীৱনৰ দুৰ্য্যোগ, ভগ্ন-প্ৰেম, সমাজ-সঙ্ঘৰ উৎপীড়ন ইত্যাদিৰ ছবি।

সাধাৰণতে এই খিনিতে এটা প্ৰশ্ন কৰা হয়। শিল্পকলা আৰু প্ৰচাৰৰ সম্বন্ধ কি? আৰ্টৰ উদ্দেশ্য জানো দৰাচলতে প্ৰ'প'গেণ্ডা? প্ৰকৃত শিল্পকলা কেতিয়াও প্ৰ'প'গেণ্ডা নহয়। আৰ্টৰ যাই উদ্দেশ্য ৰস-সৃষ্টি ক্ষুণ্ণ কৰি, প্ৰচাৰ কৰিবলৈ যোৱাটো অত্যাৱ। সেই

বুলি সুন্দৰ বস্তু বা বসব সমাৱেশেই সুকুমাৰ কলা বা সাহিত্য নহয়। আৰ্ট আৰু সাহিত্যৰ যোগসূত্ৰ মানৱ-সমাজ আৰু মানৱ-জীৱন। সমাজ আৰু জীৱন বাস্তৱ বস্তু, অবাস্তৱ বাস্তৱ নহয়।

জীৱনৰ সমস্যাসমূহ চাব লাগিব শিল্পীৰ চকুৰে, ডাক্তৰ নাইবা প্ৰবন্ধ লেখকৰ চকুৰে নহয়। এই খিনিতেই শিল্পীৰ গোবৰ। সমস্যাৰ সমষ্টিয়েই জীৱন। সমস্যাৰ সমষ্টিয়েই সাহিত্য। সাহিত্য আৰু জাতিৰ যোগ গভীৰ। সাহিত্য মুহূৰ্তৰ লীলা-খেল নহয়। প্ৰ'প'গেণ্ডা আৰ্টৰ স্বতঃসিদ্ধ নহয়; অৱশ্যে সম্পাদ্য বা উপপাদ্য হোৱাটো অস্বাভাৱিক নহয়।

অৱস্থাৰ পৰিৱৰ্তনে ভাবৰ পৰিৱৰ্তন আনিছে। দৃষ্টিভঙ্গীৰ পৰিৱৰ্তনে সাহিত্যৰ লক্ষ্যৰ পৰিৱৰ্তন অৱশ্যস্তাবী কৰি তুলিছে। লগতে প্ৰকাশভঙ্গীৰো পৰিৱৰ্তন ঘটিছে। ন ন ছন্দৰ সৃষ্টি হৈছে। কবিতাত অত্যাতি বা অতিবিক্ত ভাষাৰ সমাৱেশ হৈছে। সেইদৰে চিত্ৰাঙ্কনত বিপুল বস্তুৰ সমাৱেশ, বঙ্গমঞ্চত অতিবিক্ত মাজসজ্জা নতুন যুগে কলাৰ অপৰিহাৰ্য্য অঙ্গ বুলি বিবেচনা নকৰাত পৰিছে। আৰ্ট সবল, সহজ হোৱা উচিত। জাপানী হক্কু আৰু টাঙ্কা কবিতাই ইয়াৰ সম্ভাৱনা দেখুৱাই দিছে; ইয়াৰ প্ৰভাৱে পাশ্চাত্য সাহিত্য স্পৰ্শ কৰিছে।

উনৈশ শতিকাৰ অলঙ্কাৰ, বাস্তৱ বৰ্তমান সাহিত্যত অচল হৈ পৰিছে। সাহিত্যৰ বাহন পোনপটীয়া হব লাগিব; সাহিত্যৰ যোগসূত্ৰ হব লাগিব বাস্তৱ জীৱন; ইয়াৰ এটা উদ্দেশ্য আৰু লক্ষ্য থাকিব লাগিব। তেহে দেশৰ জনসাধাৰণৰ প্ৰতি নতুন যুগৰ সাহিত্যৰ কৰ্তব্য কৰা হব; নহলে ই কুঁহিলাৰ পুঙা হৈ ওপঙি ফুৰিব। মাছো নুঠে, কাছো নুঠে।

ৰোমাণ্টিক সাহিত্যৰ লগত আধুনিক সাহিত্যৰ স্বৰূপ বিজাই চালে দুয়োটাৰে পাৰ্থক্য ওলাই পৰে। জাপানী কবি য়'ন ন'গুছিয়ে ইংৰাজী ৰোমাণ্টিক কবিতাৰ ভাষাৰ প্ৰাচুৰ্য্যৰ কথা

বঢ়িয়াকৈ বৰ্ণাইছে। এইজনা কবিয়ে 'হেমলেট'ৰ কথা এফাকিলৈ আঙুলিয়াই সাহিত্য সম্বন্ধীয় মনোভাব প্ৰকাশ কৰিছে। তেওঁৰ মতে ৰোমাণ্টিক কবিতা শব্দৰ সমাৰোহ; আন একো নহয়। 'হেমলেট'ত এনে দৰে এফাকি কথা আছে।

"What are you reading, my lord ?

—words, words, words !"

ইংৰাজী কবিতা পঢ়িলে য'ন ন'গুছিব প্ৰায়েই ওপৰৰ কথা-খিনি মনত পৰে। ৰোমাণ্টিক কাব্যত শব্দৰ হেঁচা সবহ; ই শব্দসৰ্বস্ব, ভাৱসৰ্বস্ব নহয়। ইয়াৰ বিজনিত আধুনিক সাহিত্যৰ স্বৰূপ সুকীয়া। ই জীৱনসৰ্বস্ব, শব্দসৰ্বস্ব বা কল্পনাসৰ্বস্ব নহয়। এই খিনিতেই দুয়োটা সাহিত্যৰ পাৰ্থক্য। এই খিনিতেই যুগধৰ্মৰো (Zeitgeist) জয়।

আধুনিক সাহিত্যৰ স্বৰূপ

আধুনিক যুগ বিপ্লৱৰ যুগ। ৰাজনৈতিক, সামাজিক, অর্থ-নৈতিক সকলো বিভাগতে বিদ্ৰোহৰ সূচনা হৈছে। মানুহৰ চিন্তাধাৰা আৰু বাহিৰৰ বিধি-ব্যৱস্থা প্ৰায় সকলোখিনি সম্পূৰ্ণ-ৰূপে সময়ৰ সোঁতত পৰি সলনি হৈছে। যি গতিহীন, সংকীৰ্ণ, যাৰ কোনো প্ৰকাৰৰ বৃদ্ধি নাই, সি অচল আৰু প্ৰাণহীন হবলৈ বাধ্য। আধুনিক যুগৰ লক্ষণ হৈছে স্থিতিশীলতাৰ বিৰুদ্ধে বিদ্ৰোহ কৰি আত্মবিকাশৰ পথ সুগম কৰা। ইয়াৰ যোগেদি অন্তৰ্নিহিত প্ৰাণশক্তি আৰু জীৱনীশক্তিৰ চিনাকি দিয়া। আধুনিক মানুহে এই তৰুণ উত্তমৰ বুকুত এক বিৰাট আধ্যাত্মিকতা আৰু মুক্তিৰ সৰ্ব্বাঙ্গীন প্ৰয়াস প্ৰতিফলিত হোৱা দেখা পায়।

সকলো বিষয়ে বৰ্তমান যুগে মুক্তি বিচাৰে। ব্যক্তিগত মুক্তি, জাতীয় মুক্তি, স্বাধীন চিন্তা আৰু ইয়াৰ যোগেদি সমূহীয়া উন্নতি। মুক্তিৰ প্ৰয়াস লুপ্ত কৰি দিব খোজা সকলো অভিসন্ধিৰ বিৰুদ্ধে আধুনিক যুগে যুদ্ধ কৰিছে। বিদ্ৰোহৰ জয়-পতাকা উত্তোলন কৰি আকাশ-পাতাল খলকিত কৰিছে। কেৱল ৰাজ-নৈতিক বা অর্থনৈতিক ক্ষেত্ৰতে নহয়, মানসিক ক্ষেত্ৰতো একে শ্ৰবতে বিপ্লৱৰ সৃষ্টি হৈছে। আধুনিক গোটেই জীৱনটো বিপ্লৱময়। সেই বুলি এই বিপ্লৱৰ মাজত শৃঙ্খলা নাই, এনে বুলি ভবাটো উচিত নহব। বিংশ শতিকাৰ বিদ্ৰোহ ধ্বনিত শৃঙ্খলা আছে; গতি আৰু প্ৰাণ আছে।

আধুনিক সাহিত্য ৰাজনৈতিক আৰু অর্থনৈতিক ভেটিৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত। গোটেই দেশখন যেতিয়া নানাবিধ সমস্যাৰ ছাটি ধৰে, গোটেই জাতিটো যেতিয়া স্বাধীনতা সংগ্ৰামত লিপ্ত

হয়, গোটেই সমাজখন যেতিয়া এখন 'নতুন পৃথিৱী' গঢ়াত দেহ-মন দি লাগি যায়, তেনে সময়ত, যেনে ধৰণৰে কৰি-সাহিত্যিক নহওক লাগিলে, ঘৰত বহি, আকাশ-কুসুম ৰচি গীত গোৱাটো কেতিয়াও যুক্তিসঙ্গত হব নোৱাৰে। বিদ্ৰোহ আৰু তাকণ্যৰ উদ্যম বৃত্তিৰ ওপৰত আস্থা ক্ষেপণ নতুন যুগৰ সাহিত্যৰ বিশেষত্ব। আজিৰ যুগৰ প্ৰৱন্ধ, কবিতা, নাটক, উপন্যাস, আনকি ভাষা, সকলোতে নতুন যুগৰ আদৰ্শ সুন্দৰ ভাৱে প্ৰকাশ পাইছে। সাহিত্যৰ প্ৰত্যেক বিভাগতে চকুত লগাকৈ পৰিৱৰ্ত্তন হৈছে। ইয়াৰ প্ৰভাৱত ৰচনা ৰীতিৰো ভালেখিনি সালসলনি হৈছে। আধুনিক সাহিত্যৰ প্ৰকাশভঙ্গীত আধুনিক যুগৰ ব্যক্তিগত প্ৰতিভাৰ সাঁচ জিলিকি আছে। প্ৰাচীন নাট্য-সাহিত্যৰ ধৰণ-কৰণ, নিয়মপ্ৰণালী বাৰ্ণাৰ্ড শ্ব, ইবছেন আদিৰ ব্যক্তিগত প্ৰতিভা পৰি সুকীয়া গঢ় লৈছে। কবিতাৰ বিষয়বস্তু, প্ৰকাশভঙ্গীত পাউণ্ড, ইলিয়ট, ছিটৱেলছ আদিৰ স্বতন্ত্ৰ ধৰণে সুকীয়া সাঁচ দিছে। সেই একেদৰে উপন্যাস-সাহিত্যত দৰখী ৰিছাৰ্ডছন, জেমছ জ'য়েছ, ভাৰ্জিনা উলফৰ নিচিনা কেইগৰাকী মানো ন বোল মানিছে। লগে লগে কাব্য-জগতত নতুন ছন্দৰ আৱিৰ্ভাব হৈছে। 'ভাৰ্ছ লিবাৰ', 'স্প্ৰাং ভাৰ্ছ' এনে ধৰণৰ ছন্দই কাব্য-জগতত নতুন এক প্ৰকাশভঙ্গীৰ সৃষ্টি কৰিছে। জীৱন-চৰিত ৰচনাৰ প্ৰণালীও নতুন সাহিত্যৰ চোকা পোহৰৰ পৰা আঁতৰি থাকিব পৰা নাই। লিটন্ ষ্ট্ৰেছি, আবেমৰে, এমিল লাডউইগ্ আদিৰ হাতত পৰি জীৱন-চৰিত ৰচনাৰ উপায় নতুন হৈছে।

আধুনিক যুগৰ বিপ্লৱ একে ঠাইতে সীমাৱদ্ধ হৈ থকা নাই। ইয়াৰ বতাহে পাশ্চাত্য প্ৰত্যেকখন দেশৰ সাহিত্য চুইছে। ভাৰতীয় সাহিত্যৰ বায়ুমণ্ডলো ই স্পৰ্শ কৰিছে।

সাহিত্য আৰু মানৱ জীৱনৰ ভিতৰত সম্বন্ধ যথেষ্ট। মানৱ-জীৱনৰ হৰ্ষ-বিষাদ, সামাজিক, আনুষ্ঠানিক, ৰাজনৈতিক ইত্যাদি

সমস্যা, ভাৱৰ অভিব্যক্তি, দৰাচলতে গোটেই জীৱন প্ৰতিফলন সাহিত্যৰ লক্ষ্য হোৱা উচিত। সাহিত্য দেৱতাৰো তুল্য বস্তু হৈ জীৱনৰ চাৰিসীমাৰ পৰা আঁতৰি থকা যুক্তিসঙ্গত নহয়। অৱশ্যে সাহিত্য মানুহৰ 'বুকুৰ সংবাদ' দিয়া লক্ষ্যৰ পৰা আঁতৰি থকা কোনেও অনুমোদন কৰিব খোজা নাই। আধুনিক যুগে 'বুকুৰ সংবাদ'ৰ ব্যাখ্যা কিছুদূৰ সলাই লৈছে। ইমানেই ইয়াৰ পাৰ্থক্য।

সাহিত্যৰ প্ৰকৃত সম্পদ মানৱ-জীৱন। প্ৰত্যেক যুগৰ সাহিত্যই এই একেটা কামতে মনোনিৱেশ কৰি আহিছে। আধুনিক যুগেও সাহিত্যৰ এই কৰ্ম-পদ্ধতিতৈ সদায় আঙুলিয়াই দিছে। সাহিত্য, শিল্পকলাৰ ব্যক্তিগত এটা সৌৰভ আছে। এই সৌৰভ বা সৌন্দৰ্য্য সৃষ্টিৰ ফালে পিঠি দিলে প্ৰকৃত সাহিত্য অসম্ভৱ হৈ উঠে। আধুনিক জগতে সাহিত্যৰ এই গৌণ উদ্দেশ্য পাহৰি মানৱ জীৱন প্ৰতিফলিত কৰা কাৰ্য্যকে কেৱল মুখ্য কৰি লোৱা নাই। বিপ্লৱী সাহিত্যই হওক বা কৱিতাই হওক, পোনতে আমি চাব লাগিব ই প্ৰকৃততে সাহিত্য বা কৱিতা হৈছে নে নাই। শিল্পকলাৰ জোখকাঠিত উঠাৰ পিছতহে চাব লাগিব ইয়াৰ সামাজিক মূল্য কিমান। সামাজিক মূল্য নেথাকিলে সাহিত্য বা কলাৰ আন কোনো আৰ্টিগত মূল্য থাকিব নোৱাৰে। ইয়াৰ অভাৱত সাহিত্য বা কলা হ'ব নিৰস, শুকান। প্ৰয়োজনীয়তাৰ ফালৰ পৰা মকভূমিৰ মূল্য নাই; গতিকে চাহাৰা, চাহাৰা। সেই কাৰণেই সম্ভৱতঃ আজি আণৱিক শক্তি সংযোগেৰে মকভূমিকো ফলৱতী কৰা প্ৰচেষ্টা চলিছে। এইবাৰ কথা বাট্টাও বাছেলৰ 'দি ইম্পেক্ট অৱ ছায়েন্স অন ছ'চাইটি' বোলা কিতাপ-খনত সুন্দৰকৈ ব্যাখ্যা কৰা হৈছে। আধুনিক জগতৰ যিসকল কৰিয়ে সমাজবাদ নাইবা আন বাজনৈতিক মতবাদৰ বিষয়ে কৱিতা লেখে, সেইসকলে পোনতে শিল্পকলা সৃষ্টি কৰে, অৱশেষতহে বাজনৈতিক মতবাদ। আনকি যিসকল কৰিয়ে

০ 'বায়'লজি' বা স্ত্ৰী-পুৰুষৰ দৈহিক সম্বন্ধ বিশ্লেষণৰ যোগেদি এটা স্বাস্থ্যবান জাতি গঢ়িব খোজে, সেই সকলেও কেতিয়াও শিল্প সৃষ্টিৰ পিনলৈ আওকাণ কৰা দেখা নেযায়। উদাহৰণ স্বৰূপে এলডুইছ হাৰ্জলিৰ 'বায়'লজি' সম্বন্ধীয় কৱিতা 'এ মিলিয়ন মিলিয়ন স্পাৰমেটেজোৱা' ল'ব পাৰি; ইয়াৰ ভাষা সহজ, লয় দ্ৰুত আৰু বিষয়বস্তু একেবাৰে আমাৰ দৈনন্দিন জীৱনৰ। অৰ্থাৎ অতি প্ৰত্যক্ষ ভাবে সামাজিক। দৃষ্টিভঙ্গী অৱশ্যে যৌনতাত্মক।

সাহিত্যিক মানৱ-সমাজৰে এজন। সমাজৰ পৰা আঁতৰি গৈ আকাশত সোণৰ সপোন সাজি উটিবুৰি ফুৰাটো সাহিত্যিকৰ পক্ষে ত্ৰায়সঙ্গত বুলি আধুনিক যুগে বিবেচনা নকৰে। জীৱনৰ প্ৰত্যেকটো সমস্যা, সামাজিক, মানসিক, আধ্যাত্মিক সকলো-খিনিৰে এটা নহয় এটা মুহূৰ্ত্তত সাহিত্যিকৰ প্ৰাণত আঘাত কৰা স্বাভাৱিক। কাৰণ সাহিত্যিকো সমাজৰ মাজৰে এজন, তেওঁৰো ব্যক্তিগত হৰ্ষ-বিষাদ, ভোক-পিয়াহ আছে। ব্যক্তিগত অভাব-অভিযোগ সামাজিক পৰিৱেশৰ যোগেদি প্ৰতিফলিত হয়; এনে হোৱাটো সম্পূৰ্ণ স্বাভাৱিক। গোটেই মানৱ সমাজখন যেতিয়া সম-সাময়িক অৱস্থা, পাৰিপাৰ্শ্বিক ব্যৱস্থা লৈ অসন্তুষ্ট, তেতিয়া সৌন্দৰ্য্যপিয়াসী সাহিত্যিক, আনকি 'শব্দৰ সপোন সাজি' কল্প-লোকত উটি-বুৰি ফুৰা কৰিসকলো, অসন্তুষ্ট নহৈ নোৱাৰে। ড্ৰইংকমত বহি, হাতত স্বৰ্ণখচিত কলম লৈ, লাইব্ৰেৰীৰ মাজত আৱদ্ধ থাকি, সংস্পৰ্শহীন জীৱন যাপন কৰি, সাহিত্য-সুৰভিৰ সৃষ্টি কৰিলেই নহয়। পৃথিৱী উপৰি পৰা দুখৰাশি, ইত্যাদিলৈ সাহিত্যিক সমাজে চকু মেলি চোৱা উচিত। আধুনিক যুগ আৰু প্ৰাচীন যুগৰ মাজত পাৰ্থক্য সবহ। আধুনিক যুগ জনতাৰ যুগ। ই বিপ্লৱৰ যুগ। সমস্যাৰ যুগ।

অত্যাচাৰ-উৎপীড়ন, শোক-তাপ, অভাৱ-অভিযোগৰ বিপক্ষে অভিযান চলাই পৃথিৱীখন যিমানদূৰ সম্ভৱ নিৰ্ম্মল কৰাই আধুনিক

সাহিত্যৰ উদ্দেশ্য। বৰ্তমান যুগৰ সামাজিক, বাৰ্জনৈতিক বিধি-ব্যৱস্থা আদিত আধুনিক সাহিত্যিক একেবাৰে অসন্তুষ্ট। অসন্তুষ্ট বাবেই আধুনিক সাহিত্যিকৰ প্ৰাণে কান্দে। গতিকেই তেওঁ এখন নতুন জগত, এখন শান্তিপূৰ্ণ পৃথিৱী বিচৰাটো স্বাভাৱিক; এনে এখন পৃথিৱী কল্পনাৰ নহয়, বাস্তৱৰ। আধুনিক সাহিত্যিক সুবিচাৰ, সূচিন্তাৰ পক্ষপাতী। এটাইতকৈ ডাঙৰ কথা হৈছে, আধুনিক সাহিত্যিকে কেতিয়াও আত্মাভিমানৰ ব'দ-কাচলিত চালিধৰি নিজকে নিজে প্ৰত্যাৰণা কৰা নাই। নিজক বা জগতক ফাঁকি দিয়াৰ ইচ্ছা তেওঁৰ সমূলি নাই। তেওঁৰ দেশৰ প্ৰতি, সমাজৰ প্ৰতি কৰ্তব্য, সংসাৰৰ জ্বালা-যন্ত্ৰণাৰ পৰা আঁতৰি গৈ গুহাত বাসকৰা বনবাসী পিউৰিটানৰ লেখীয়া নহয়। আধুনিক সাহিত্যিক সমাজৰ এটা বিশেষ অঙ্গ। সমাজ, সংঘ, অনুষ্ঠানৰ লগত ব্যক্তিৰ যি সংঘৰ্ষ, সেই সংঘৰ্ষৰ ফলত উপস্থিত হোৱা সমস্যাবোৰ সমাজৰ মাজত থাকি খণ্ডন কৰাই তেওঁৰ উদ্দেশ্য। তাকে নকৰি নিজে গঢ়া মানসিক আৱেগনিৰ মাজত নিজকে আৱদ্ধ ৰাখি জীৱনৰ প্ৰশ্নবোৰ নুই কৰিব তেওঁ নোখোজে।

আধুনিক সাহিত্যৰ ৰাজনীতি এটা বিশেষ বস্তু। ৰাজনীতি বাদ দি বৰ্তমান যুগত জীৱন হ'ব নোৱাৰে। প্ৰত্যেক ব্যক্তিয়েই বৰ্তমান যুগত, অতি সামান্যভাবে হলেও, ৰাজনীতি বিষয়ক ইটো সিটো তথ্য লৈ চিন্তা আলোচনা আদি কৰিছে। প্ৰাচীন ৰাজনীতি আৰু আধুনিক ৰাজনীতিৰ মাজত প্ৰভেদ যথেষ্ট বেচি। প্ৰাচীন যুগৰ ৰাজনীতি বা বাৰ্জনৈতিক সমস্যাবোৰ খুব কম সংখ্যক মানুহৰ আছুতীয়া বস্তু আছিল। „সাধাৰণৰ তাত কোনো স্থান বা বক্তব্য নাছিল। বৰ্তমানৰ ৰাজনীতিৰ গতিধাৰা সম্পূৰ্ণ-ৰূপে বেলেগ; ই সৰ্বসাধাৰণৰ জীৱন স্পৰ্শ কৰিছে আৰু উতলমাখল লগাইছে। আধুনিক যুগৰ ৰাজনীতি, শিল্প, সাহিত্য একোৱেই জন-সাধাৰণৰ জীৱন বাদ দি নহয়।

ৰাজনীতি আৰু সাহিত্যৰ সম্বন্ধ বৰ্তমান যুগত বৰ বেচি। সাহিত্যিক আৰ্নষ্ট ট'লাৰৰ জীৱন নাৎছি ৰাজনীতিৰ বিৰুদ্ধে এটা বিৰাট বিপ্লৱ বুলিব পাৰি। হিটলাৰৰ ৰাজনীতি, অত্যাচাৰ উৎপীড়ন তেওঁ প্ৰাণেৰে সৈতে ঘিণাইছিল; এই ঘৃণাৰ ভাৱে তেওঁৰ চিন্তালোকত তোলপাৰ লগাইছিল। গতিকে ট'লাৰ নিজা জন্মভূমি এৰি বিদেশত জীৱন যাপন কৰিবলৈ বাধ্য হৈছিল। অৱশেষত তেওঁ আত্মহত্যা কৰিছিল। ট'লাৰৰ প্ৰত্যেকখন নাটকতে গণতন্ত্ৰ, উন্মুক্ত চিন্তাধাৰা ইত্যাদি অন্ত কৰি দিবলৈ বিচৰা প্ৰচেষ্টাৰ বিপক্ষে বিদ্ৰোহ ঘোষণা চকুত পৰে। এওঁৰ নাটকীয় প্ৰণালী ইবছেন্, বেক্ আদিৰ ধৰণৰ সাহিত্যিকৰ বিজ্ঞিত তেনেই সুকীয়া আছিল। 'ট্ৰাঞ্চফিগাৰেছন', 'মেছেছ এণ্ড মাইণ্ড' আদি প্ৰত্যেকখন নাটকতে তেওঁ স্বাভিৰ্য্যক্তিৰ সহায়েৰে, মানৱাত্মাৰ সূক্ষ্ম বিশ্লেষণৰ মাজেদি, বৰ্তমান যুগৰ সমস্যাবোৰৰ চিত্ৰ আঁকিবলৈ যত্ন কৰা দেখা যায়। ট'লাৰৰ সাহিত্যত নাৎছি জীৱনৰ যোগসূত্ৰ নাছিল। হিটলাৰৰ কোপদৃষ্টিত পৰাৰ মূলতেই হৈছে যে তেওঁ নাৎছি মতবাদ, বিশেষকৈ নাৎছি 'জাতীয় সমসত্ত্ববাদ' অনুমোদন কৰি সাহিত্য সৃষ্টি কৰিবলৈ আপত্তি কৰিছিল। আৰ্নষ্ট ট'লাৰৰ নাটকীয় ভাষা নাটকীয় প্ৰণালীৰ দৰেই পৃথক।

ৰাজনীতিৰ প্ৰভাৱ ক'ছ সাহিত্যত যথেষ্ট বেচি। ছোভিয়েট সাধাৰণ প্ৰজাতন্ত্ৰত বাৰ্জনৈতিক বিধি-ব্যৱস্থাৰ পৰিৱৰ্তনৰ লগত খোজ মিলাই, সাহিত্য আৰু শিল্পৰো বিশেষ ভাৱে পৰিৱৰ্তন হোৱা, আমাৰ চকুত পৰে। সাধাৰণৰ জীৱনক আহিলা কৰি উপস্থাপন, চুটি গল্প ইত্যাদি ৰচনা কৰাৰ উপৰিও, নাট্য-সাহিত্য, কাব্য-সাহিত্য, প্ৰত্যেকতে ক'ছ দেশত নতুন ভাৱৰ প্ৰভাৱ ব্যাপক বুলিব পাৰি। ছিছিল দে লুইছৰ নিচিনা কৰিব ব্যক্তিগত প্ৰভাৱ পৰি সমাজবাদৰ নিচিনা এটা জটিল মতবাদো কৰিতাৰ

সৌৰভত পৰিণত হৈছে। পৃথিৱীৰ প্ৰত্যেকটো আন্দোলনৰ ওপৰি সাহিত্যৰ অৱদান মন কৰিবলগীয়া।

ৰাজনৈতিক পুনৰগঠনৰ লগে লগে ছোভিয়েট সাহিত্যৰো পুনৰগঠন হৈছে। ছ'ছিয়েলিজম আদি সুগভীৰ তথ্যবোৰ সৰ্ব-সাধাৰণৰ বোধগম্য কৰাৰ উদ্দেশ্যে ৰাষ্ট্ৰৰ ফালৰ পৰা চলচ্চিত্ৰৰ সহায় লোৱা হৈছে; নাট্যশালা স্থাপন কৰা হৈছে। এই অনুপ্ৰেৰণাৰ উৎস হ'ল 'মস্কো আৰ্ট থিয়েটাৰ'।

আধুনিক জগতৰ চিন্তা-ৰাজ্যত মনীষী কাল' মাক্স'ৰ স্থান বহু ওপৰত। আধুনিক চিন্তা-জগতলৈ তেওঁৰ দান অতুলনীয়। ইয়াৰ প্ৰভাৱে সাহিত্য জগতত বিপ্লৱৰ সূচনা কৰিছে। এনে সাহিত্যৰ বহুল প্ৰকাশত আধুনিক যুগৰ অতি মূল্যবান বস্তু, অনাতাঁৰ আৰু চলচ্চিত্ৰই সহায় কৰিছে। এই বাবেই তৰুণ ৰুছিয়াৰ ৰাষ্ট্ৰ-শিল্পী লেনিনে এদিন কৈছিল: "The cinema is the most important of all the arts for us." তেওঁৰ মতে সুকুমাৰ কলাৰ যোগেদি সাধাৰণ কৰ্মী, সাধাৰণ বহুৱাৰ হৰ্ষ-বিষাদ, অভাব-অভিযোগ ইত্যাদি প্ৰকাশ পোৱা উচিত। আধুনিক যুগৰ বুৰঞ্জীত যুগান্তকাৰী এক অধ্যায়ৰ সৃষ্টি এই গণ-সমষ্টিয়ে কৰিছে।

ৰুছিয়াৰ ৰাজনৈতিক বিপ্লৱে অতীজৰে পৰা চলি অহা 'ৰা'ব'ৰ শাসনৰ অন্ত পেলালে। 'ৰা'ব'ৰ বাসভৱন 'উইণ্টাৰ পেলেছ'ৰ অত্যাচাৰ, উৎপীড়ন পৃথিৱীৰ বুৰঞ্জীৰ চিৰকলীয়া গ্লানি। এই অত্যাচাৰ, অত্যাচাৰ উৎপীড়ন ৰুছ জন-সাধাৰণৰ বিপ্লৱৰ জুইত জাহ গ'ল। এই বিদ্ৰোহৰ সুন্দৰ প্ৰতিচ্ছবি জিলিকি আছে 'ষ্ট্ৰিমিং দি উইণ্টাৰ পেলেছ' নামৰ নাটকত। "শিল্পকলা জন-সাধাৰণৰ বাবে", তৰুণ ৰুছিয়াৰ আজি মূল-মন্ত্ৰ হৈ পৰিছে।

বিশ্বৰ আন আন সাহিত্যতো ৰাজনীতিৰ বেখাপাত নোহোৱাকৈ থকা নাই। জাতি-সংঘৰ ছলনা, প্ৰথমখন মহাসমৰৰ পিছৰ লিগ্

অৱ নেছক 'শান্তিৰ সমাধি মন্দিৰ' টোৰ সকলোখিনি আবৰ্জনা এইছ, জি, ৱেলছ, বাৰ্ণাড শ্ব আদিৰ লিখনিত নিখুঁত ভাবে প্ৰতিফলিত হৈছে। 'জেনেভা' নাটকত শ্বই জাতি-সংঘৰ স্থান ক'ত, তাকেই বিদ্ৰূপাত্মক চিত্ৰৰ জৰিয়তে প্ৰকাশ কৰিছে। এখন বৈজ্ঞানিক ৰোমান্সত ৱেলছে ইয়াক 'কূটনৈতিক বাণিজ্য ক্ষেত্ৰ' (diplomatic bargain mart) নামে অভিহিত কৰিছে। আধুনিক লেখক সমষ্টিৰ সাহিত্যত ভাৰ্ছাইৰ সন্ধি, নিৰস্ত্ৰীকৰণ সন্মেলন, অৰ্থনৈতিক সন্মেলন আদি ৰাজনৈতিক জগতৰ 'বিৰাট ভুৱাবোৰ' প্ৰতিফলিত হোৱাত, গোটেই পৃথিৱীয়ে আধুনিক জগতত ৰাজনীতি আৰু সাহিত্যৰ যোগ কিমান ওচৰ, সেই কথা উপলব্ধি কৰিছে। ছিনেমা জগতে এনে ধৰণৰ সাহিত্য চলচ্চিত্ৰত পৰিণত কৰি প্ৰচাৰৰ কাম কৰিছে। গতিকেই শ্বৰ 'জেনেভা' নাটকৰ সমাদৰ ইমান বেচি।

আধুনিক সাহিত্য কোনো ব্যক্তিৰ নহয়, ই সমষ্টিৰ। আধুনিক সাহিত্য গণ-সাহিত্য। আজিৰ সাহিত্যৰ প্ৰকৃত লক্ষ্য প্ৰচাৰ বুলিব নোৱাৰিলেও ই যথেষ্ট প্ৰচাৰৰ কাম কৰে। এটা ধুনীয়া কবিতাই নাইবা এখন ধুনীয়া নাটকে পাঠকৰ অন্তৰত অলেখ স্পন্দনৰ সৃষ্টি কৰে। ই আধুনিক সাহিত্যিকৰ প্ৰাণৰ বস্তু। আধুনিক সাহিত্যিকৰ লক্ষ্য হৈছে জীৱনক নতুন বোল দিয়া আৰু নতুন পৰিৱেশনৰ মাজত ইয়াক নিৰীক্ষণ কৰা। গতিকেই এনে সাহিত্যই যথেষ্ট প্ৰচাৰৰ কাম নকৰাকৈ নেথাকে। যোৱা মহাসমৰৰ পিছত জুৰুলা হোৱা গোটেই পৃথিৱীয়ে যে শান্তিৰ আন্দোলনত প্ৰাণ বিলাই দিছিল আৰু যুদ্ধৰ বিপক্ষে জনমত গঢ়ি তুলিছিল, ইয়াৰ প্ৰকৃত কাৰণ হৈছে ছই এক বিচক্ষণ সাহিত্যিকে সাহিত্যৰ যোগেদি মানৱাত্মাৰ শান্তিকামী মনটো সজাগ কৰি তুলিছিল। ছিগফ্ৰিড্ ছেছুনে তেওঁৰ কবিতাৰ পুথি 'কাউণ্টাৰ এটেক'ত যুদ্ধৰ বিষয়ে তীব্ৰ সমালোচনাৰ অৱতাৰণা

কৰিছে ; ব্যক্তিগত এই মতে গোটেই য়ুৰোপ মহাদেশক প্ৰভাৱান্বিত নকৰাকৈ নেথাকিল। সেইদৰে সেই সময়ৰ শাসন নীতিত থকা কিছুমান বেমেজালি লৈ গেলছৱৰ্ণিয়ে তেওঁৰ বিখ্যাত নাটক 'জ্যাষ্টিছ', 'ছিলভাৰ বক্স' ৰচনা কৰিছিল। ইয়াৰ ৰচনাকাৰ্য্য কেৱল সাহিত্য সৌৰভৰ ফালৰ পৰাই অতুলনীয় নহয় ; ই যি উদ্দেশ্যৰ সাধন কৰিলে, সিও প্ৰকৃততে অতুলনীয়।

সাহিত্যত ৰাজনীতিৰ দৰে সমাজনীতিৰো স্থান যথেষ্ট বেচি। শিল্পীসমাজ আধুনিক জগতত প্ৰচলিত বিধি-ব্যৱস্থাৰ প্ৰায়বোৰতে অসন্তুষ্ট, ফুক। মাৰ্ক্সবাদেই হওক বা আন কোনো নীতিবাদেই হওক, প্ৰকৃততে সকলো অৰ্থনৈতিক ভেটিৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত। জগতৰ প্ৰচলিত অৰ্থনৈতিক অসামঞ্জস্যই সকলো শ্ৰেণী-সংগ্ৰামৰ মূল কাৰণ। গতিকেই পৃথিৱীত পুঁজিবাদী, মধ্যবিত্ত, জন-সাধাৰণ আদি শ্ৰেণী বিভাগ। আজিৰ অৰ্থ-নৈতিক অসামঞ্জস্যৰ বাবেই পৃথিৱীত পেটৰ পোৰণি, নৈৰাশ্ৰ, মৃত্যু ইত্যাদি। এনে-বোৰ কাৰণৰ বাবেই আজি শ্ৰেণী-সংগ্ৰামৰ সৃষ্টি হৈছে। লগে লগে নতুন সাহিত্যৰ উদ্ভৱ হৈছে। আধুনিক যুগত ধনতান্ত্ৰিক শোষণৰ বিৰুদ্ধে জন-সাধাৰণৰ যি বিক্ষোভ, সেই বিক্ষোভ আজিৰ সাহিত্যত জিলিকি উঠিছে। সমাজতত্ত্ববাদত বিশ্বাস কৰোঁতা সকলে এই কাৰণেই বিচাৰে, সকলোৱে যাতে কৰ্ম্মীৰ লগত চুক্তিবদ্ধ হৈ আধুনিক যুগৰ বিপ্লৱত যোগদান দিয়ে। তেওঁলোকে বক্তবৰ্ণ পতাকা উৰায়েই কেৱল ক্ষান্ত থকা নাই, সাহিত্যতো ৰক্তিম বহণ মানিছে। এই শ্ৰেণীৰ সাহিত্যিকৰ বিশ্বাস যে মানুহৰ জীৱন সম্পূৰ্ণৰূপে অৰ্থনৈতিক ভেটিৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত। চকুত বঙা নীলা পৰ্দা আঁৰি, ভাৱ-প্ৰৱণতাৰ সাগৰত ওপঙি, এওঁলোকে জীৱনক পূৰ্ণযোৱনা সুন্দৰী বুলি ধাৰণা কৰি, আত্ম-প্ৰতাৰণা কৰিব নোখোজে। এওঁলোকৰ মতে জীৱন বাস্তৱ ; জীৱনত অৰ্থনৈতিক সমস্যাই হৈছে প্ৰকৃত সমস্যা। এই সমস্যাৰ মূলতেই পুঁজিবাদ।

আধুনিক যুগৰ সংগ্ৰাম হৈছে স্বাধীনতা সংগ্ৰাম। স্বাধীনতাৰ আকুল স্পৃহাই মানুহৰ জীৱন আৰু সাহিত্য সমানে স্পৰ্শ কৰিছে। এই গতিকেই সমাজৰ ওপৰত সমসাময়িক সাহিত্যিকৰ প্ৰভাৱ প্ৰাচীন সাহিত্যিকতকৈ বহুগুণে সৰহ। স্বাধীনতাৰ স্পৃহাই কেইবাটাও বেলেগ ৰূপ লৈছে—সামাজিক, ৰাষ্ট্ৰীয়, অৰ্থনৈতিক ইত্যাদি। সমাজ-সংঘই ব্যক্তিৰ স্বাধীন চিন্তা, স্বাধীন ভাৱধাৰাৰ ওপৰত হস্তক্ষেপ কৰি ব্যক্তি-ত্বৰ বিকাশ হবলৈ নিদিয়াটো গৰ্হিত কাম। এনে মনোভাব ইবছেন, হপ্টমেন, গৰ্কী, ষ্টিনবাৰ্গ, শ্ব আদি আধুনিক প্ৰায়বোৰ লেখকৰ সাহিত্যতে পৰিস্ফুট হৈছে। কমিউনিষ্ট সাহিত্যিকসকলে শ্ব আদিক বুৰ্জোৱা মনীষী বুলি যদিও উপলুঙা কৰে, তথাপিও বিপ্লৱৰ পথত এই সকলৰ দান তেনেই কম নহয়। দুখীয়া, প্ৰপীড়িতৰ জীৱন, সাধাৰণ বহুৱা, শিল্পীৰ জীৱন যে কেনে অসন্তোষ, হা-হতাশপূৰ্ণ তাৰ পৰিচয় বেনেট, গেলছৱৰ্ণি আদিৰ সাহিত্যত প্ৰকাশ পাইছে। এওঁলোকে, নিজে গোড়া বিপ্লৱী নহলেও, আগন্তুক বিপ্লৱৰ বাবে আলি বান্ধিছিল।

আধুনিক সাহিত্যত বিজ্ঞানৰ স্থানো যথেষ্ট বেচি। বিজ্ঞানে জীৱনটোক বিশ্লেষণ কৰি জীৱনৰ বিষয়ে যে অতিজাগতিক একো নাই, সেই কথা স্পষ্টকৈ দেখুৱাইছে। মানুহৰ দৃষ্টিৰ অগোচৰত কিবা যে থাকিব পাৰে, এই কথা বৈজ্ঞানিকে মানি লব নোখোজে।

আমি চকুৰে দেখা অৱস্থা, ইয়াৰ সমস্যাবোৰ আৰু বহিৰ্জগতৰ ঘাত-প্ৰতিঘাতত প্ৰভাৱান্বিত হোৱা বা অতিষ্ঠ হৈ উঠা মানৱ আত্মাটো, ইয়াৰ বাহিৰে জীৱনত কি আৰু অতি-জাগতিক থাকিব পাৰে বা হব পাৰে। এয়ে আধুনিক বিজ্ঞানৰ পৰা অনুপ্ৰেৰণা পোৱা সাহিত্যিক সকলৰ দৃঢ় মনোভাৱ। প্ৰচলিত ৰোমাঞ্চৰ বহণ আৰু ভাৱপ্ৰৱণতাৰ ঢাকনি আঁতৰাই জীৱনটো যে নঙঠা কিবা এটা, বিজ্ঞানে তেনে ধৰণৰ প্ৰমাণ দিবলৈ যত্নবান হৈছে। বিংশ শতাব্দীত, বৈজ্ঞানিক প্ৰগতিৰ দিনত জীৱন সম্বন্ধীয় কিছুমান

বাস্পময় ধারণাবো ওৰ পৰিছে। সাহিত্যৰ পৰিকল্পনা আৰু
প্ৰকাশ-বীতিত বৈজ্ঞানিক দৃষ্টিভঙ্গীৰ প্ৰতিপত্তি দিনক দিনে বাঢ়িছে।

‘বায়লজি’ বা যৌনতত্ত্ব বিজ্ঞানৰ এটা বিশেষ অঙ্গ। যৌন-
জীৱন সম্বন্ধীয় নানা ধৰণৰ বৈজ্ঞানিক যুক্তিয়ে সাহিত্যত নতুন
বোল সানিছে। আধুনিক যুগৰ মতে পুৰুষ প্ৰকৃতিৰ প্ৰেম
প্ৰতিদান অৱচেতন মনোজগতত লুকাই থকা ‘সৃষ্টি স্পৃহা’ৰ
মাৰ্জিত নিদৰ্শন। ফ্ৰয়ডৰ ‘ঈদিপাছ কম্প্লেকছ’ৰ নিচিনা উগ্র
মতবাদ বাদ দিলেও, আধুনিক সাহিত্যত প্ৰেমৰ স্থান ছেতনপীয়েৰৰ
নাটক বা শ্বেলী, কীটছ ইত্যাদিৰ হা-হতাশপূৰ্ণ প্ৰেমৰ কবিতাবোৰৰ
লেখীয়া নহয়। শ্বেলীয়ে আঁতৰত থাকি, নিজা কল্পিত ‘ব্যথাৰ
জগত’ৰ পৰা নিৰীক্ষণ কৰি, নানা স্বৰ্গীয় ভাৱৰ বোল সানি,
প্ৰিয়তমাৰ গোৰু অতুলনীয় কৰিবলৈ বিচাৰিছিল। ভাৱবিলাসীৰ
এনেবোৰ ছলনা বা প্ৰতাবণা আধুনিক জগতে অনুমোদন কৰিব
নোখোজে। আজিৰ যুগে প্ৰিয়তমাৰ পৰা বাস্তৱ সত্য লুকাই
ৰাখিব নোখোজে। বৈজ্ঞানিক মনোভাৱে প্ৰেম-পীৰিতিৰ
পিঠিত ওলমি থকা, অন্ততঃ ভাব-প্ৰৱণতাৰ বাহ্যিক আৱশ্যবটো
আঁতৰাই, প্ৰেম যে একোৱেই নহয়, এটা মনোবম আকাঙ্ক্ষা
বা হাবিলাস, তাক নিৰ্ভীক ভাৱে প্ৰচাৰ কৰি বৰ্ত্তমান যুগৰ
সত্য অন্বেষণৰ প্ৰতি যি প্ৰৱল ধাউতি, তাকে ঘোষণা কৰিছে।
স্ব’ৰ প্ৰায়বোৰ নাটকতে এই একেটা যৌন সমস্যা লৈ
আলোচনা চলিছে; স্ব’ৰ দ্বাৰা পৰিকল্পিত চৰিত্ৰ ঈভৰ “মই
নতুন নতুন আডম্ ঈভ সৃষ্টি কৰিম” ইত্যাদি কথাত আধুনিক
যুগৰ মনোভাৱ বিশেষ ভাৱে প্ৰকাশ পোৱা দেখা যায়। প্ৰাণী
জগতত বসন্তৰ আগমনৰ লগে লগে চৰাই-চিৰিকটি প্ৰত্যেকে
গছ-পাতৰ দৰে ধুনীয়া পাখিৰে সাজিকাচি যি দৰে প্ৰেম
নিবেদন কৰে, অৱচেতন মনোগহ্বৰত লুকাই থকা ‘সৃষ্টি
স্পৃহা’ (Procreant urge) মূৰ্ত্তিমন্ত কৰিবলৈকে, সেইদৰে

বুদ্ধিজীৱীৰ চকুৰে ছলনা বা প্ৰতাবণাৰ আঁৰ-কাপোৰ আঁতৰাই
চালে দেখা যায়, প্ৰাণী-জগতৰ কথা অৰ্থাৎ প্ৰাকৃতিক তথ্য
মানৱ জীৱনতো বঢ়িয়াকৈ খাটে। বুদ্ধি, কৌশল, ছলনাৰ
সহায়ত প্ৰকৃত সত্য লুকাই ৰাখিবলৈ মানুহে যিমানেই যত্ন
নকৰক লাগিলে, আধুনিক জগতে এনেবোৰ পৰিকল্পনাত
লেশমানো আস্থা ৰাখিব নোখোজে। স্ব’ৰ মতে পুৰুষ-প্ৰকৃতিৰ
প্ৰেম একোৱেই নহয়, কেৱল এটা জীৱনী-শক্তিৰ (Life-force)
আকুল আহ্বান। এইদৰে আধুনিক সাহিত্য-জগতত ছুইটমেন
আদিয়ে প্ৰেম-প্ৰীতিৰ তথাকথিত শীলতাৰ আঁৰ-কাপোৰবোৰ
আঁতৰাই, নব-নাৰীৰ কামনাৰ ওপৰত নতুন বোল সানিছে।

আধুনিক সাহিত্যত আৰু এটা বস্তুৰ প্ৰভাৱ বৰ বেচি;
সেইটো হৈছে মনস্তত্ত্ব। এই সম্বন্ধে বিশ্ব-বিশ্ৰুত ফ্ৰয়ডৰ দান
অতুলনীয়। আধুনিক জগতত এফালে সতেজ ৰাজনীতি,
নানাবিধ সামাজিক, আনুষ্ঠানিক সমস্যা আৰু আনফালে অৱচেতন
মনোজগত, ফ্ৰয়ডৰ ছাইক’এনালিছিছ। এনে সাহিত্যত মানৱৰ
অন্তৰাত্মাৰ চিন্তাধাৰাৰ গতি-প্ৰগতিৰ সমাৱেশ সৰহ, নায়ক-
নায়িকাৰ বহিঃদ্বন্দ্বতকৈ অন্তঃদ্বন্দ্বৰ প্ৰভাৱ ব্যাপক। আধুনিক
যুগৰ ই আন এটা লক্ষণ। ভাৰ্জীনা উলফৰ মতে “আধুনিক
সাহিত্যৰ লক্ষ্য হৈছে মনস্তত্ত্বৰ চিনাকি দিয়া”। এই গতিকেই
বোধকৰো কোনো কোনো সাহিত্যিকৰ (উদাহৰণ স্বৰূপে,
বিশেষকৈ জন ব’য়াৰ আদিৰ) সাহিত্যত অন্তৰৰ পুঞ্জীভূত অনুভূতিৰ
চিনাকি পোৱা যায়। ছাইক’এনালিটিক সাহিত্য অন্তৰমুখী।
ফ্ৰয়ডে সাধাৰণতে মানুহ দুই শ্ৰেণীত ভাগ কৰিছে। একশ্ৰেণীৰ
(Extrovert) জীৱনত বহিঃদ্বন্দ্বৰ স্থান সৰহ আৰু আন
শ্ৰেণীৰ (Introvert) জীৱনত অন্তঃদ্বন্দ্বৰ স্থান সৰহ।

আধুনিক সাহিত্যত অৱস্থাৰ সংঘাতত উদ্ভৱ হোৱা মনস্তাত্ত্বিক
গতিধাৰাৰ প্ৰকাশ পাইছে। ইয়ো এবিধ বাস্তৱ সাহিত্য।

আধুনিক নাটক, কবিতা প্রায়বোৰতে ইয়াৰ প্ৰমাণ পোৱা যায়। বাস্তৱ জগতৰ বৰ্ণনা মনস্তত্ত্ব বাদ দিলে 'কেটেলাগ' বা যাছুঘৰহে হয়। সাহিত্য কেতিয়াও কেটেলাগ বা যাছুঘৰ নহয়। শব্দ সাহিত্যতো অন্তৰ্জগতৰ বিস্তৃত আভাস পোৱা যায়। এইফালৰ পৰা চাবলৈ গলে ইবছেনৰ ন'ৰা চৰিত্ৰ কেৱল নাৰী-প্ৰগতিৰ প্ৰতীকেই নহয়, ইশিল্লীৰ সৃষ্টিশক্তিৰ চৰম পৰিচায়কো। ন'ৰাৰ জীৱন এক বিৰাট বণখলী। এফালে সচেতন, বাস্তৱ সমাজনীতি, আন ফালে তাইৰ অৱচেতন মনোজগতৰ আবেগ, আকাঙ্ক্ষা, ব্যক্তিত্ব বিকাশৰ প্ৰতি প্ৰৱল ধাউতি।

ইয়াৰ উপৰিও বৰ্ত্তমান জগতত মানৱ-অন্তৰৰ ছবি স্পষ্টকৈ আঁকিব পৰা কেইবাজনো সাহিত্যিক আছে। প্ৰাউষ্ট, জয়েছ, ইলিয়ট, মেটাৰলিঙ্ক, ছেক'ভ আদিৰ সাহিত্য প্ৰায়েই অন্তৰমুখী। এই শ্ৰেণীৰ সাহিত্যিকে যোৱা মহাসমৰত জুকলা হোৱা পৃথিৱীৰ পৰা বিশেষ অনুমোদন পাইছিল। যুগৰ মনস্তত্ত্ব সম্বন্ধীয় মতবাদেও এওঁলোকক অনুপ্ৰেৰণা যোগাইছিল। মেটাৰলিঙ্ক, য়েটছ আদিৰ ধৰণৰ নাট্যকাৰে সঙ্কেতৰ সহায়েৰে সাহিত্যৰ যোগেদি জীৱন প্ৰতিফলিত কৰিছিল। ইলিয়টৰ কবিতা প্ৰায়েই অন্তৰমুখী। কবিতাৰ যোগেদি অন্তৰৰ আবেগ অনুভূতি ভাঙিছিঙি বঢ়িয়াকৈ প্ৰকাশ কৰি এটা নতুন সাহিত্যধাৰা এওঁ সৃষ্টি কৰিছে।

ফ্ৰয়ডৰ তথ্যবোৰে সাহিত্যৰ সম্ভাৰ বহু পৰিমাণে বঢ়ালে। তেওঁৰ মনস্তত্ত্ব অধ্যয়ন-প্ৰণালীয়ে আধুনিক যুগক সত্য অন্বেষণৰ পথত বহু দূৰ আগবঢ়াই নিলে। মানুহ আৰু মানৱ আত্মাৰ সঠিক মূল্য নিকপণ কৰি তেওঁ চিন্তা-জগতত নতুন ভাবধাৰাৰ গুটি সিঁচিছিল। ফ্ৰয়ডে বিশ্বাস কৰে, বিজ্ঞানহে মানুহৰ প্ৰকৃত মুক্তিদাতা; বাট্ৰাও বাছেলৰ জৰিয়তে ফ্ৰয়ডৰ বিশ্বাস বহুদূৰ প্ৰচাৰ হৈছে। ভৱিষ্যতৰ সংস্কৃতি সভ্যতা সকলো যে বিজ্ঞানৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত হব, সেই বিষয়ে কোনো সন্দেহ নাই;

আণৱিক বোমাই ধ্বংস নকৰি সৃষ্টি কৰিব, এয়ে হল মনীষী সকলৰ মত। অস্কাৰ লেভিয়ে কবৰ দৰে 'সংগঠিত ধৰ্ম প্ৰণালী'য়ে যুগে যুগে কিছুমান কুসংস্কাৰ, অন্ধবিশ্বাস আদিক অনুমোদন জনাই আহিছে। এনেবোৰ নীতিয়ে মানৱ মনৰ উদাৰ ভাৱক সদায়েই বিধি-পথালি দিছে। ফ্ৰয়ডে নিৰ্ভীক ভাৱে তথাকথিত ধৰ্ম যে বিজ্ঞানৰ বহুল প্ৰচাৰৰ পথত প্ৰতিৰুদ্ধক, সেই কথা কয়। আধুনিক জগত বৈজ্ঞানিক চিন্তা-প্ৰণালীৰ ওপৰত সুস্থ-ভাবে পুনৰ সংগঠিত হব আৰু লগতে ই সকলো আৱৰ্জনাৰ অন্ত পেলাব, এই কথা সঁচা। সত্য জগতৰ ধৰ্ম (যদি থাকে) সম্পূৰ্ণৰূপে সত্যৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত হবলৈ বাধ্য। বিজ্ঞানে প্ৰকৃত সত্য অন্বেষণ চিৰকাল কামনা কৰি আহিছে।

আধুনিক সাহিত্যৰ ৰূপ প্ৰাচীন সাহিত্যৰ তুলনাত সম্পূৰ্ণ-ৰূপে বেলেগ। আধুনিক যুগৰ ভাৱধাৰা সকলো প্ৰকাৰে বেলেগ আৰু নতুন। নতুন যুগৰ লগত খোজ মিলাই বাট বুলিবলৈ হলে, নতুন যুগৰ সাহিত্য নতুন হব লাগিব, নহলে নতুন যুগ, প্ৰতিক্ৰিয়াশীল সাহিত্যক এৰি থৈ, প্ৰগতিৰ পথত আগবাঢ়ি যাব। এনে হবলৈ দিয়াটো নিতান্তই অবাঞ্ছনীয়। কাৰণ জীৱন আৰু সাহিত্য মূলতে এক। জীৱন আৰু সাহিত্যৰ যোগ অচ্ছেদ্য।

আধুনিক নাট্য-সাহিত্য

কুৰি শতিকা আদিৰে পৰা বিদ্রোহসূচক। বিদ্রোহৰ জুই উনবিংশ শতাব্দীৰ শেষছোৱাৰ পৰা জ্বলিছে। বৰ্তমান যুগৰ সাহিত্যৰ গতিয়ে ধাৰাবাহিক সৃষ্টি সলাই নতুন সৃষ্টি বিচাৰি লৈছে। ইয়াৰ উদ্দেশ্য হৈছে সাহিত্যৰ আহিলাপাতি মানৱ সমাজ আৰু জীৱনৰ পৰা আহৰণ কৰি নতুন ধৰণেৰে তাক প্ৰকাশ কৰা। নাটক, কবিতা, বচনা, উপন্যাস সকলোতে ন সামগ্ৰী আৰু প্ৰকাশৰ ন ধৰণে স্থান পাইছে। জেমছ জয়েছ আৰু ডবলী ডিচাৰ্ডছনৰ উপন্যাস বচনা-প্ৰণালী, ছিটৱেল কৱিদ্ৱয়ৰ কবিতাৰ নতুন ছন্দ, শ্ব' আৰু এইছ, জি, ৱেলছৰ নতুন ধৰণৰ সাহিত্য বিশেষ মন কৰিবলগীয়া। আনকি লিটন ষ্ট্ৰেঞ্জিৰ জীৱন-চৰিত বচনা-প্ৰণালীও নতুন হৈছে। এই একেটা অনু-প্ৰেৰণাৰ ফলতেই ন ধৰণৰ কবিতাৰ ছন্দ ভাৰ্ছ লিবাৰ আৰু শ্ৰাং ভাৰ্ছৰ আৱিৰ্ভাৱ বুলিব পাৰি। প্ৰথম বিধৰ সমাদৰ অৱশ্যে অতি-আধুনিক যুগত কমিছে। বিখ্যাত সমালোচক কড্ৰেলৰ মতে ই 'বুজ্জোৱা' মনোভাৱৰ পৰিচায়ক।

বৰ্তমান যুগত, বিশেষকৈ নাট্য-সাহিত্যৰ আহিলাপাতি আৰু প্ৰকাশ-প্ৰণালী তেনেই সুকীয়া হৈছে। সামাজিক, অৰ্থনৈতিক, ৰাজনৈতিক আদি সমস্যাবোৰ নাট্য-সাহিত্যৰ বিষয়বস্তু হিছাপে পৰিগণিত হৈছে। সামাজিক কুসংস্কাৰ, কুনীতিবোৰ সাহিত্যৰ চাৰিসীমাৰ পৰা উলিয়াই দি, সিবোৰৰ পিনে আমি চিৰকাল পিঠি দি আহিছোঁ। সাহিত্যৰ জৰিয়তে এনেবোৰ সমস্যাৰ সমুচিত সমাধান কৰিবলৈ কেতিয়াও আমি চেষ্টা কৰা নাই। সাহিত্যৰ প্ৰকৃত সম্পদ যদি মানৱ জীৱন হয়,

তেনে এনেবোৰ সমস্যাৰ আলোচনা সাহিত্যৰ যোগেদি হোৱা নিতান্ত আৱশ্যক। বিখ্যাত আমেৰিকান কবি ৱাল্ট হুইটমেনে তেওঁৰ 'ছং অৱ মিছেল্ফ' বোলা কবিতাটোত পোন প্ৰথমে আগৰ আছুতীয়া আহিলাপাতিৰে সজ্জিত সাহিত্যৰ বিৰুদ্ধে বিদ্রোহৰ জুই-শিখা জ্বলাই তুলিছিল। তেওঁৰ বিদ্রোহসূচক আত্মানে গোটেই পৃথিৱীকে স্তম্ভ কৰিছিল। এই বিদ্রোহৰ সুৰ আজিৰ সাহিত্যত সম্পূৰ্ণ বিৰাজমান।

এনে ধৰণৰ ন সাহিত্যৰ, বিশেষকৈ নাট্য-সাহিত্যৰ, ইবছেন সকলোৰে অগ্ৰগণ্য। তেওঁৰ জীৱন সামাজিক কুসংস্কাৰ, কুনীতি, ৰাজনৈতিক ছলনাৰ বিৰুদ্ধে এটা ডাঙৰ বিদ্রোহ বুলি কব পাৰি। তেওঁই পোন প্ৰথমতে ন অনুপ্ৰেৰণাৰ উদ্দেশ্য বঢ়িয়াকৈ আয়ত্ত কৰি লৈ সাহিত্যত আধুনিক পৰিকল্পনা ব্যক্ত কৰিছিল। এনে ধৰণৰ সামগ্ৰীবোৰলৈ সাহিত্যিক সমাজে চিৰকাল আঙকাণ কৰি আহিছে। সাহিত্যৰ বিষয়বস্তু কেৱল সুন্দৰ বস্তুৱেই নহয়। সাহিত্যৰ উদ্দেশ্য হৈছে জগত জুৰি থকা সুন্দৰ, অসুন্দৰ ছয়োবিধ বস্তুৰ বুকুৰ পৰা সৌন্দৰ্য্য সৃষ্টি কৰা। মানৱ জীৱনত যিবোৰ আৱৰ্জনা বুলি পৰিগণিত হৈছে, সেইবোৰৰ পিনেও সাহিত্যিক সকলে দৃষ্টি নিক্ষেপ কৰা উচিত। বাস্তৱবাদী সাহিত্যৰ ওজা অস্কাৰ ৱাইল্ড, ৰিমব'ড, ব'ডেলিয়াৰ, মোপাছাঁ, ফ্লবাৰ্ট আদিৰ লগত একে উশাহে ইবছেনৰ নাম লব পাৰি; এওঁলোকৰ লগত একে লগে ইবছেনে ন সাহিত্যৰ সূচনা কৰিছিল। বাস্তৱ জগতক নকৈ বোল দি সাহিত্যত স্থান দিয়াই ইবছেনৰ আচল উদ্দেশ্য আছিল। এয়ে হৈছে সাহিত্যত বাস্তৱতাবাদ বা ৰিয়েলিজম সৃষ্টি।

ইবছেনৰ প্ৰত্যেকখন নাটকতে ৰিয়েলিজমৰ প্ৰভাৱ প্ৰখৰ ভাবে পৰিছে। তেওঁৰ সাহিত্যত কিছুমান সামাজিক, সাংঘিক, ৰাজনৈতিক আদি সমস্যা সমাধানৰ প্ৰচেষ্টা চলা দেখা যায়। এনেবোৰ সমস্যাৰ ফালে আগৰ যুগৰ সাহিত্যিক সকলে পিঠি

দিছিল। ইবছেনে নতুন সজুলিবে সমাজৰ ধমনী কঁপাই তুলিছিল। সমাজৰ আৱৰ্জনাৰোৰ ফালে আঙুলিয়াই দি সমাজত তেওঁ উত্থল-মাখলৰ সৃষ্টি কৰিছিল। অশ্লীলতাৰ দোহাই দি সমাজে চিৰকাল কিছুমান কথা লুকাই আহিছে; আনহাতে ই অজানিতে মাৰাত্মক ব্যাধিৰ দৰে সমাজ পদু কৰিছে। ইবছেনৰ ‘পিলার্ছ অব্ ছ’চাইটি,’ ‘গ’ষ্ট’ এনে ধৰণৰ নাটক। শেহৰ খনত যৌন অবিচাৰৰ কথা বঢ়িয়াকৈ আছে—ইয়াৰ মনস্তাত্ত্বিক বিশ্লেষণ আদি। মুঠতে ইবছেনৰ নাটক সামাজিক অভিযান বিশেষ বুলি অভিহিত কৰিব পাৰি। তেওঁ নিজেই স্বাধীনতাপ্ৰিয়; ব্যক্তিগত স্বাধীনতা মতাৱলম্বী। তেওঁৰ চৰিত্ৰবোৰ, বিশেষকৈ নাৰী-চৰিত্ৰ, এই স্বাধীন ভাবৰ পৰিকল্পনা মাথোন। ইবছেনৰ বিখ্যাত ‘ড’লছ হাউছ’ বোলা নাটকখনত ‘ন’ৰা’ নায়েকৰ চৰিত্ৰটোৰ জৰিয়তে সমাজ আৰু পুৰুষে চিৰকাল নাৰী জাতিৰ ওপৰত কৰা অত্যাচাৰৰ বিৰুদ্ধে বিদ্ৰোহৰ নিদৰ্শন প্ৰকাশ পাইছে।

ইংলণ্ডৰ সাহিত্য বুৰঞ্জীত এই প্ৰগতিয়ে পোন প্ৰথমতে উনৈশ শতিকাৰ শেষ ভাগত দেখা দিয়ে। উইলিয়াম আৰ্চাবে ইবছেনৰ নাটকবোৰ ইংৰাজী ভাষালৈ ভাঙি সাহিত্য-জগতত এটা নতুন আলোড়ন তুলিছিল। স্ব’ আৰু এডমাণ্ড গ’ছেই বিয়েলিষ্টিক নাটকবোৰ সমৰ্থন কৰি দীঘলীয়া প্ৰৱন্ধৰে বিদ্ৰোহৰ অগ্নি-শিখাত জুই যোগাইছিল। ইবছেনৰ বিয়েলিজমত এক মহৎ সত্য নিহিত আছে; গতিকে এই নাটকবোৰক “নাটকৰ জৰিয়তে সামাজিক আলোচনা” বুলি জনা যায়। এওঁ বাস্তৱ জগতৰ পৰা কেৱল আহিলাপাতি সঞ্চয় কৰি ক্ষান্ত নাছিল। বাস্তৱতাক এওঁ বাস্তৱ ভাষাত অৰ্থাৎ সৰ্বসামান্যৰে স্বভাৱতে ব্যৱহাৰ কৰা গঢ়ত ব্যাখ্যা দিবলৈ দিহা কৰিছিল। ইয়াৰ লগে লগে নাটকত সাধাৰণতে প্ৰচলিত কিছুমান কৃত্ৰিম প্ৰণালী ‘এছাইড’, ‘ছলিলকি’ আদিৰো ওৰ পৰিছিল। নাটকত অস্বাভাৱিকতাৰ চিন লেশমাত্ৰও থাকিব

নোৱাৰিব; সকলোখিনি সৰল, সচল, স্বাভাৱিক হ’ব লাগিব—এয়ে আছিল ইবছেনৰ উদ্দেশ্য। এই খিনিতে মন কৰিব লাগে, শ্বই ‘জন বুলছ, আডাৰ আইলেণ্ড’ বোলা এখন নাটকত ‘ছলিলকি’, স্বগতঃ বচনৰ সহায় ল’ব লগা হোৱাত সেই দৃশ্যটোত এটা ফৰিঙৰ অৱতাৰণা কৰিছিল। তাৰ ফালে চাই নাটকৰ চৰিত্ৰই বচন মাতিলে ‘ছলিলকি’ৰ কৃত্ৰিমালি ব্যক্ত নোহোৱাকৈ বাখিবলৈ যাতে নাট্যকাৰে সুবিধা পায়,—এয়ে আছিল উদ্দেশ্য।

ইবছেনৰ বিপ্লৱে দেশ-বিদেশৰ ভালেমান লেখকৰ সহানুভূতি আকৰ্ষণ কৰিছিল। এইজনা সাহিত্যিকে উদ্ভৱ কৰা প্ৰণালীয়ে ইংলণ্ডত শ্ব আৰু গেলছৱৰ্খি, ফ্ৰান্সত ব্ৰিঙ্ক, জাৰ্মানিত চুডাৰমেন আৰু হপ্টমেন, স্কান্দিনেভিয়াত ষ্টিনবাৰ্গ, ৰুছিয়াত গৰ্কী, ইটালীত পিৰানডে’ল’ আদি আধুনিক সাহিত্যৰ ওজা সকলৰ সৃষ্টি কৰিছিল। আমেৰিকাৰ নাট্যকাৰ ব্ৰমছন্ হাৰ্ড আৰু নোবেল-সাহিত্যিক যুজেন অ’নীলৰ নাটকবোৰতো আমি সেইদৰে ব্যক্তিৰ সমাজ যুজেন অনুষ্ঠানৰ লগত হোৱা সংঘৰ্ষৰ কাহিনী পঢ়িবলৈ পাওঁ। ছোভিয়েট ৰুছিয়াত বিয়েলিষ্টিক সাহিত্যৰ প্ৰচলন ৰাজনৈতিক আন্দোলনৰ লগে লগে যথেষ্ট সজীৱ হৈ উঠিছে। গণ-জীৱনক সামগ্ৰী কৰি ৰচিত ‘ষ্টৰ্মিং দি উইণ্টাৰ পেলেছ’ বোলা নাটকখন ৰুছিয়াৰ নতুন মনোভাবৰ বিশেষ পৰিচায়ক। ছোভিয়েট চৰকাৰৰ ফালৰ পৰা নতুন আদৰ্শ প্ৰচলনৰ কাৰণে গোটেই দেশতে নাট্য-শালা স্থাপিত হৈছে। এই প্ৰচেষ্টাৰ ফলত আৰ্ট সম্পূৰ্ণৰূপে সামাজিক হোৱা দেখা যায়। ইয়াকেই “synchronisation of art impulse and social life,” সামাজিক ভাব আৰু স্কুমাৰ কলাৰ অনুপ্ৰেৰণাৰ ভিতৰত এটা ওচৰ সম্বন্ধ স্থাপিত হোৱা বুলিব পাৰি।

ইংলণ্ডৰ সাহিত্য বুৰঞ্জীত ইবছেনৰ বিয়েলিজম অনুসৰণ কৰি শ্বই এটা নতুন যুগৰ সূচনা কৰিছিল। শ্বৰ দ্বাৰাই পৰিকল্পিত

প্রত্যেকখন নাটকেই সম্পূর্ণরূপে তেওঁৰ নিজা অভিব্যক্তিৰ পৰিচায়ক। তেওঁ নিজেই 'ফেব্রিয়ান্ ছোচাইটি'ৰ এজন অন্যতম গুৰিধৰোঁতা। নাটকৰ বাহিৰেও তেওঁ মাৰ্স, ইবছেন, বেগনাৰ আদি চিন্তাশীল লেখকসকলৰ বিষয়ে সূচিস্থিত প্ৰবন্ধ লেখিছে। আনকি তেওঁৰ নাটকবোৰৰ প্ৰাৰম্ভণিতে লেখা দীঘলীয়া পাতনি-বোৰতো একে উপায়েৰে 'ছেভিয়ান্' মনোভাব পাঠক সকলৰ আগত ব্যক্ত কৰা দেখা যায়। স্বৰ আৰ্টৰ বিষয়ে ধাৰণা অভিনয়। স্বৰ নিজা ভাষাতে কবলৈ গলে "fine art is the subtlest, the most seductive, the most effective propagandism in the world." স্বৰ প্ৰত্যেকখন নাটকতে বৰ্তমান যুগৰ অৰ্থনৈতিক, ৰাজনৈতিক, সামাজিক, বৈজ্ঞানিক আদি সমস্যা-বোৰক কেন্দ্ৰ কৰি সমালোচনাৰ সৃষ্টি হোৱা দেখা যায়। 'জেনেভা' বোলা নাটকত জাতি-সংঘৰ সমালোচনা, 'মিলিয়'নেয়াৰ'ত নাৰী জাতিৰ শাৰীৰিক শিক্ষা আদি সমস্যাবোৰৰ ব্যঙ্গচিত্ৰ অতি উপাদেয় কৰি ব্যক্ত কৰা হৈছে। এওঁৰ নাটকবোৰ বৰ্তমান শিক্ষা বিস্তাৰৰ প্ৰধান আহিলা। ই ছিনেমা জগতত বিশেষ সমাদৰ পাইছে। জাতি-সংঘৰ ছলনা মুখৰিত হৈ উঠা 'জেনেভা' নাটক চিত্ৰত পৰিণত হৈছে। 'পিগমেলিয়ান্' খনে বিখ্যাত চিত্ৰ-জগত হলিউদৰ পৰা "best written screen play" বুলি সমাদৰ পাইছে; পুৰস্কাৰো লভিছে। চিত্ৰ-জগতৰ লগত বিয়েলিষ্টিক নাটকবোৰৰ ওচৰ সম্বন্ধ স্থাপিত হোৱা যেন অনুমান হয়। যৌন-জীৱন কেন্দ্ৰ কৰি উদ্ভৱ হোৱা নানাবিধ সমস্যা, বৰ্তমান যুগৰ সাহিত্যৰ বিশেষ সম্পদ। প্ৰফেছাৰ য়ুং, ফ্ৰয়ড্ আদিয়ে যৌন-জীৱন আৰু মনো-বিজ্ঞানৰ বিষয়ে আৱিষ্কাৰ কৰা প্ৰায়বোৰ তথ্যই নাটকৰ সামগ্ৰীত পৰিণত হৈছে। ইয়াৰ ফল স্বৰূপেই স্বৰ 'life force' জীৱনী-শক্তি বোলা এটা নতুন দাৰ্শনিক মনোভাবৰ আৱিৰ্ভাব বুলিব পাৰি। 'মেন এণ্ড ছুপাৰমেন', 'বেক্ টু মেথুছেলা' আদি নাটক-

বোৰৰ জীৱন-বিজ্ঞান সম্বন্ধীয় নানা আলোচনা মন কৰিব লগীয়া। নিট্জে, শ্ব'পেনহাৰ, টলষ্টয় আদি চিন্তাশীল পুৰুষসকলৰ পৰা লাভ কৰা মানসিক পৰিপূষ্টিৰ প্ৰভাৱ স্বৰ প্ৰত্যেকখন নাটকতে পৰিস্ফুটিত হোৱা দেখা যায়।

গেলছৱৰ্থিৰ নাটকবোৰতো একে ধৰণৰ সমস্যা সমাধানৰ প্ৰচেষ্টা দেখা যায়। সেই সময়ৰ ইংলণ্ডৰ বনুৱা আন্দোলন আদি সমস্যা নাটকৰ বিশেষ সামগ্ৰী হিছাপে ব্যৱহৃত হৈছে। শিল্প-জগতত শ্ৰমিক আৰু মালিকসকলৰ ভিতৰত উদ্ভৱ হোৱা তথ্যবোৰ গেলছৱৰ্থিৰ নাট্য-সাহিত্যৰ বিশেষ সমল। 'ষ্টাইফ' নাটকত মহাজনৰ লগত হোৱা শ্ৰমিকৰ সঙ্ঘৰ্ষৰ কাহিনী বৰ উপাদেয় কৰি ব্যক্ত কৰা হৈছে। 'জাষ্টিছ' সেইদৰে ইংলণ্ডৰ শাসনবিধিত থকা নানাবিধ বেমেজালি নাটকৰ সহায়েৰে আক্ৰমণ কৰি প্ৰতিকাৰ বিচৰা হৈছে। গেলছৱৰ্থিৰ নাটকৰ চৰিত্ৰবোৰ কছীয় সাহিত্যিক টুৰ্গেনিভৰ দৰে লেখকৰ মনোভাবৰ সৰ্ব্বাঙ্গীন পৰিচায়ক। প্ৰত্যেকেটো চৰিত্ৰকে কিছুমান ন ধৰণৰ ভাব, তথ্য, ধাৰণা অভিপ্ৰায় নাইবা মানৱ-সমাজৰ কোনোবা এটা স্তৰৰ প্ৰতিভূ স্বৰূপে দৰ্শকৰ আগত প্ৰকাশ কৰা হৈছে।

শ্ব, গেলছৱৰ্থি আদি স্বনামধন্য লেখকৰ বাহিৰেও পিনেৰ', জ'ন্স আদিৰ নিচিনা ভালেমান নাট্যকাৰে বিয়েলিষ্টিক নাট্য-সাহিত্যত বিশেষ খ্যাতি লভিছে। পিনেৰ'ৰ 'দি চেকেণ্ড মিছেছ টেংকুৱেৰী' নাটকখন সাংসাৰিক জীৱনৰ এটা সুন্দৰ পৰিকল্পনা। এই খিনিতে বিয়েলিজমৰ আন এজন ওজা আয়াৰলেণ্ডৰ বিখ্যাত নাট্যকাৰ জে, এম. ছীঞ্জৰ নাম বিশেষ উল্লেখযোগ্য। তেওঁৰ নাটকবোৰত আইৰিছ খেতিয়ক আদি সাধাৰণ মানুহৰ দৈনন্দিন জীৱনৰ কাৰ্য্যকলাপ, স্বাভাৱিক অভিব্যক্তি সুন্দৰকৈ পৰিস্ফুটিত হোৱা দেখা যায়। ছীঞ্জৰ 'ডি প্লেবয় অৱ দি ৰেষ্টাৰ্ণ ৱৰ্ল্ড' বোলা হাস্যৰসাত্মক নাটকখনৰ নিচিনা উচ্চ ধৰণৰ নাটক আধুনিক

সাহিত্যৰ বুৰঞ্জীত অতি বিৰল। যদিও ছীঞ্জ বিয়েলিজমৰ সেৱক, তথাপি তেওঁৰ নাটকবোৰত কবিতাৰ পৰশ থকা যেন অনুমান হয়। ‘বাইডাৰছ টু ডি ছী’ নাটকখনৰ দৃশ্য প্ৰকৃতিৰ বুকুত; সাগৰৰ পাবত থকা এটা নিচলা পৰিয়ালৰ ওপৰত প্ৰকৃতিৰ অত্যাচাৰ-উৎপীড়নৰ সুন্দৰ বাস্তৱ ছবি—মাতৃৰ অন্তৰ-বেদনাৰে সিক্ত।

এই যুগতেই ঐতিহাসিক নাটকবোৰ পুনৰ্জন্ম হয়। পুৰণি ঐতিহাসিক সমল গোটাই লৈ জ’ন মেছফিল্ড, জ’ন ড্ৰিংকৱাৰ্টাৰ আদি বিখ্যাত সাহিত্যিকসকলে বিয়েলিষ্টিক নাট্য-সাহিত্যৰ ঐশ্বৰ্য্য বঢ়াইছে। এই খিনিতে খৰ ‘ক্ল’য়পেট্ৰা’ৰ নিচিনা ঐতিহাসিক নাটকৰ উল্লেখ কৰিব পাৰি। ড্ৰিংকৱাৰ্টাৰৰ দ্বাৰাই প্ৰণীত ‘এব্ৰাহাম লিনক’লন’, ‘মেৰি কুইন্ অব্ স্কটছ’ আদি নাটকবোৰ গোটাই পৃথিৱীৰ সুধীসমাজৰ সমাদৰ পাইছে। এই নাটকবোৰৰ ঐতিহাসিক সমলসমূহ নতুন দৃষ্টিভঙ্গীৰে সজোৱা প্ৰণালী বিশেষ লক্ষ্য কৰিবলগীয়া। এই অনুপ্ৰেৰণাতে দীক্ষিত হৈ টি. এছ. ইলিয়ট আৰু অ’নীলে পুৰণি অ’ৰেষ্টিৰ কাহিনী নকৈ আধুনিক জগতৰ লগত খাপখুৱাই সজাইছে।

এয়ে হ’ল বৰ্তমান যুগত চিৰকলীয়া মায়াবাদৰ বিৰুদ্ধে বাস্তৱতাৰ অভিযান। অৱশ্যে বাস্তৱতাৰ প্ৰবল ধুমুহায়া বোমাৰ একেবাৰে উৰুৱাই নিব পৰা নাই। (অতি-আধুনিক যুগত বাস্তৱতাৰ ব্যাখ্যা সুকীয়া হৈছে। ইয়াৰ প্ৰকৃত উদ্দেশ্য হৈছে জীৱনৰ নকল নহয়; বাস্তৱ ছবি আঁকি প্ৰগতিশীল সমাজ-ব্যৱস্থাৰ বাট মুকলি কৰা)। বিয়েলিজমত যিদৰে ইবছেনৰ প্ৰতিপত্তি সবহ, সেইদৰে আইডিয়েলিজমত এজন বেলজিয়ান সাহিত্যিকৰ প্ৰতিপত্তি সবহ বুলিব পাৰি। তেওঁৰ নাম মেটাৰলিঙ্ক। তেওঁৰ নাটকবোৰ ফৰাছী ভাষাত ৰচিত। বোমাৰৰ ৰ’দ-কাচলিত পৰিপুষ্টি লাভ কৰা ‘ছিম্বলিজমে’ সাহিত্যিক সকলৰ বিশেষ দৃষ্টি আকৰ্ষণ কৰিছে। ইবছেনৰ নেতৃত্বত দশোদিশে প্ৰচাৰ হোৱা

বিয়েলিজমৰ বিপক্ষে মেটাৰলিঙ্কে ন উপায়ৰে সাহিত্যৰ সমল গোটাই লৈ বিদ্ৰোহ কৰিছিল। মেটাৰলিঙ্কৰ নাট্য-সাহিত্য ‘মিষ্টিছিজম’, কিছুমান গুঢ়, গুপ্ত ৰহস্যৰে পৰিপূৰ্ণ। ‘মিষ্টিছিজম’ৰ কুৰুলী ভেদ কৰি চালে প্ৰত্যেকটো দৃশ্যতে এক মহৎ দাৰ্শনিক মনোভাৱৰ পৰিচয় পোৱা যায়। ‘ছিম্বলিজম’ৰ উদ্দেশ্য হৈছে কিছুমান সঙ্কেত, চিন আদিৰ দ্বাৰাই, নাইবা ভাব, ভাষা, ভঙ্গীৰ সহায়েৰে অগ্ৰসৰ হৈ সত্যত উপনীত হোৱা। এইজনা বিখ্যাত নাট্যকাৰৰ ‘ডি ব্লু-বাৰ্ড’ আৰু ইয়াৰ অনুক্ৰমণিকা ‘ডি ব্লু-বাৰ্ড চুজেজ’ বোলা নাটক দুখন এই ন প্ৰণালীৰ পৰিকল্পনা। শিশু-চৰিত্ৰ আৰু শৈশৱৰ মনোমোহা দৃশ্যবোৰে যদিও নাটক দুখন শিশুৰ কাৰণে বৰ উপাদেয় কৰিছে, তথাপি তাত মানৱ-জীৱনৰ আদিৰে পৰা অন্তলৈকে ভালেমান দাৰ্শনিক তথ্য জড়িত আছে। জন্মৰ পূৰ্বে আৰু মৃত্যুৰ পিছৰ অসীমৰ পৰিকল্পনা মেটাৰলিঙ্কৰ নিচিনা নাট্যকাৰৰ পক্ষেহে সম্ভৱ বুলিব পাৰি।

বোমাৰৰ আন এটা অংশ ‘ছুপাৰনেছাবেলিজম,’ অলৌকিক পৰিকল্পনা মেটাৰলিঙ্কৰ সাহিত্যত সুন্দৰকৈ প্ৰকাশ পোৱা দেখা যায়। অৱশ্যে তেওঁৰ নাটকত অলৌকিকতাৰ অতিৰঞ্জিত লোমহৰ্ষক প্ৰণালীৰ লেশমাত্ৰও চিন নাই। তেওঁৰ উদ্দেশ্য আছিল নাটকৰ কৃতকাৰ্য্যতা কিছুমান সঙ্কেতৰ জৰিয়তে লাভ কৰা। ‘দেথ্ অব ডি টিন্ টেংগাইলছ’ বোলা নাটকখনে লেখকৰ বিশেষ পৰিচয় দিয়ে; ‘ছুপাৰনেছাবেলিজম’ বস্তুটো মৃত্যুৰ লগত জড়িত ৰাখি নাট্যকাৰে স্বাভাৱিক ভঙ্গীৰে অলৌকিক ঘটনাটোৰ পূৰ্ণবিকাশ কৰা দেখিলে সঁচাকৈয়ে আচৰিত হব লাগে। মেকবেথ্ নাটকৰ ভৌতিক ৰহস্যৰ লগত আজিৰ ফৰাছী সাহিত্যিকৰ তুলনা কৰিলে আধুনিক ন প্ৰণালীৰ শ্ৰেষ্ঠতাৰ বিষয়ে নিঃসন্দেহ হব পাৰি। ষ্টাৰগিছ্ নামৰ এজন সমলোচকে কবৰ দৰে: “Shakespeare shows the Ghost of Banquo, whereas had Maeter-

linck been writing the scene, effect with greater thrills would have been realised without any banal attempt at the embodiment of the horrible figure of charnel death."

মেটাবলিক্সৰ সাহিত্যত কল্পনাশক্তিৰ প্ৰভাৱ বৰ বেচি। তেওঁ গঢ়িতোলা কল্পনাবাজ্যত বাস্তৱতাৰ চিন নাই। মেটাবলিক্সেই পোন প্ৰথমে অবাস্তৱ পৰিৱেশনৰ মাজত নাটকৰ দৃশ্য সজোৱাৰ দিহা কৰিছিল। এনে ধৰণৰ নাটক বচিবলৈ কল্পনা-শক্তিৰ বিশেষ আৱশ্যক। কল্পনা-শক্তিৰ প্ৰাচুৰ্য্যৰে অসীমৰ জেউতি ব্যক্ত কৰাটো এই নাটকবোৰৰ উদ্দেশ্য। প্ৰথমখন মহাসমৰৰ পিছৰ ছোৱা সময়ত মেটাবলিক্সীয় সাহিত্যই সকলোৰে চকুত চমক লগাইছিল। ই সকলোৰে প্ৰাণত এক নতুন শিহৰণ তুলিছিল। ইয়াৰ জৰিয়তে মহাসমৰত জুকলা হোৱা সমগ্ৰ সমাজে সংসাৰৰ শোক-তাপৰ পৰা নিজকে আঁতৰাই আনি নিমিষলৈ হলেও শান্তিৰ আশ্বাদ লভিবলৈ সুযোগ পাইছিল। ফৰাছী দেশত এই Drama of Silence, নীৰৱতাৰ মাজেদি ব্যক্ত হোৱা নাটকবোৰ সমগ্ৰ জাতিটোৰ আদৰৰ বস্তু হিছাপে পৰিগণিত হৈছিল। এনে নাট্য-সাহিত্যৰ প্ৰধান উদ্ভোক্তাসকলৰ ভিতৰত ডেনিছ এমিয়েল, জাঁ জেকছ, বাৰ্ণাৰ্ড, লেনৰমেণ্ড আদিৰ নাম আধুনিক সাহিত্য-বুৰঞ্জীত স্মৰণীয়। ৰবি ঠাকুৰৰ 'ডাক-ঘৰ' এনে পৰ্য্যায়ত পৰে।

সেই যুগৰ সাহিত্যত 'ছিষ্ট'লিজমৰ' প্ৰভাৱ বিয়েলিজমৰ প্ৰভাৱতকৈ কোনো গুণে কম নহয়। যদিও পিৰাণ্ডেল'ৰ নিচিনা নাট্যকাৰৰ অভিকৃতি ইয়াৰ সম্পূৰ্ণ প্ৰতিগামী, তথাপি ই ইটালিত ছ্যুনোৎসিয়, ইংলণ্ডত য়েটছ, 'এই' আদি, জাৰ্মান সাহিত্যত সেই দৰে কেইবাগৰাকী সাহিত্যিকক অনুপ্ৰাণিত কৰা দেখা যায়। য়েটছৰ নাটক, কবিতা সকলোতে নতুন পৰিকল্পনাৰ প্ৰভাৱ ব্যাপক বুলিব পাৰি। ইবছেনৰ 'বাস্তৱতা'ক নিৰ্মূল কৰা উদ্দেশ্যেই

হওক বা সাহিত্যত ভাষাৰ লয়লাস সৃষ্টিৰ কাৰণেই হওক, য়েটছৰ নাটকবোৰ প্ৰায় পঢ়তে বচিত। কাউণ্টেছ কেথলীন্ বোলা নাটক খনত কবিতা, সঙ্গীত আদি সুকুমাৰ ভাব প্ৰত্যেকটো স্তৰতে ওপঙি ফুৰা যেন অনুমান হয়। 'এবেল' বোলা চৰিত্ৰটোক কবিতাৰ মন্দাকিনী বুলিব পাৰি। বেগনাৰৰ কাৰ্য্য-কৌশলৰ দ্বাৰাই অনুপ্ৰাণিত হৈ নাটকৰ দৃশ্যবোৰ সৌন্দৰ্য্যৰে পৰিপূৰ্ণ চিত্ৰ-বিশেষত পৰিণত কৰি প্ৰত্যেকটো দৃশ্যতে এক অন্তৰনিহিত সত্য গুপ্তকৈ ৰখা তেওঁৰ উদ্দেশ্য আছিল। জাপান বং-চঙৰ দেশ; জাপানৰ সামাজিক জীৱন, সাহিত্য, শিল্প-কলা আদি সকলো উৰাৰ নবীন সূক্ৰে ছটিয়াই দিয়া হেঙুলী বোলৰ সমষ্টি। তাত এবিধ 'নাও' [No Form] বোলা নাটক ৰচা প্ৰণালী আছে। ইয়াৰ মূল উদ্দেশ্য হৈছে নাটকৰ গতানুগতিক ধৰণৰ আমূল পৰিৱৰ্ত্তন কৰি জাপানী engraving অৰ্থাৎ নক্সাবোৰৰ দৰে চমু অথচ সঙ্কেতধৰ্ম্মী আদৰ্শৰে নাটকৰ পৰিৱেশন পৰিপূৰ্ণ কৰা। য়েটছৰ 'হাৰ্ণছ এগ', বোলা নাটকখনত আৰম্ভণিৰে পৰা শেষ পৰ্য্যন্ত জাপানী আদৰ্শৰে সজ্জিত 'নাও' প্ৰণালীৰ প্ৰতিপত্তি বঢ়িয়াকৈ চকুত পৰে। য়েটছে নাটকৰ মৰ্ম্ম-কথা নৃত্য-গীতৰ ভিতৰেদি ব্যক্ত কৰি ভাল পাইছিল। 'ফ'ৰ প্লেইজ ফৰ ডানচাৰ্ছ'ৰ বাহিৰেও তেওঁ সঙ্গীত আৰু নাচোনৰ তালে তালে অভিনয় কৰিব পৰা অভিপ্ৰায়েৰে কেইবাখনো নাটক ৰচনা কৰিছিল। য়েটছৰ নিজৰ মতেই এনেবোৰ নাটক ষ্টেজৰ কাৰণে উপাদেয় নহয়: "They are plays for dancers. The audience must be those who care for this kind of poetry". ৰবি ঠাকুৰৰ 'চণ্ডালিকা', 'বৰ্ষামঙ্গল' আদি নৃত্য-গীতেৰে ভৰপূৰ নাটকবোৰ এনে পৰিকল্পনাৰেই ৰচিত।

বৰ্ত্তমান কাব্যিক নাটকৰ (Poetic form) পূৰ্ণ বিকাশ ষ্টিফেনছ ফিলিপৰ হাতত লভিছে বুলি কব পাৰি। এই নাটকবোৰত ৰোমান্স আৰু আইডিয়েলিজমৰ প্ৰাচুৰ্য্য বিশেষ

ভাবে মন কবিলগীয়া। এনে পৰিকল্পনাবে বচিত জ'ন মেছ-ফিল্ডৰ জাপানী প্ৰতিশোধমূলক বিয়োগান্ত নাটক 'ডি ফেইথ-ফুল'ত থকা সঙ্গীতে নাটকৰ সৌন্দৰ্য্যৰ বিশেষ উৎকৰ্ষ সাধিছে। টি. এছ. ইলিয়টৰ দ্বাৰা বচিত ঐতিহাসিক নাটক 'ডি মাৰ্ডাৰ ইন্ ডি কেথেড্ৰেল', তাৰ লগতে 'ডি ফেমিলি বি-ইউনিয়ন্' বোলা আন এখনৰ চৰিত্ৰবোৰ কৰিতাৰ ভিতৰেদি স্বাভাৱিককৈ সজাই তোলা দেখিলে আচৰিত হ'ব লাগে। আধুনিক নাট্য-সাহিত্যলৈ মেটাৰলিঙ্কৰ দান প্ৰচুৰ। তেওঁ নাটকত child-psychology, শিশুৰ মনোবিজ্ঞানৰ স্থান নিৰ্দ্ধাৰিত কৰি দিছে। শিশুৰ মনোভাৱ, কথাৰ ভঙ্গী, লয়লাস, কচি-অভিকচি আদি বস্তুবোৰ কল্পনাৰ বহুগেৰে নাটকৰ সামগ্ৰীত পৰিণত কৰি তেৱেঁই পোন প্ৰথমতে দেখুৱায়। ইংলণ্ডৰ নাট্যকাৰ জে. এম্. বেৰিৰ দ্বাৰা প্ৰণীত 'পিটাৰ পেন' আৰু 'বয় ডেভিদ' বোলা নাটক দুখনো একে উপায়েৰে শৈশৱক কেন্দ্ৰ কৰি বৰ উপভোগ্যকৈ বচিত হৈছে। পিটাৰ পেন, এ. এ. মিল্‌নেৰ 'ক্ৰাইষ্ট'ফাৰ ববীন' শিশু-সাহিত্যৰ অতুল সম্পদ। এই ফালৰ পৰা ববীন্দ্ৰনাথৰ 'ডাক-ঘৰ' নাটকৰ অমল চৰিত্ৰও শ্ৰেষ্ঠ ছবি।

কুৰি শতিকাৰ সাহিত্যত Expressionism, স্বাভিৰ্য্যক্তি বোলা এটা ন উপায়ৰ সৃষ্টি হৈছে। ইয়াৰ উদ্যোক্তাসকলৰ ভিতৰত গ্যাত-নামা হৈছে ছেক'ভ আৰু যুজেন্ অ'নীল। প্ৰথম জন ৰুছিয়াৰ, দ্বিতীয় জন আমেৰিকাৰ। অ'নীলৰ নাটকত যুগৰ সামাজিক সমস্যাসমূহ আলোচ্য বিষয় হিছাপে ব্যৱহৃত হৈছে। আহিলাপাতিৰ সামঞ্জস্য থাকিলেও নতুন প্ৰকাশ-প্ৰণালী ইবছেন, শ্ব আদিৰ প্ৰণালীৰ পৰা সকলো প্ৰকাৰে পৃথক। বাস্তৱ জগতক অ'নীলে আইডিয়েলিজমৰ বহুগেৰে ৰঞ্জিত কৰিছিল; ছেক'ভৰ দৰে এওঁ স্বাভিৰ্য্যক্তি প্ৰণালীৰ সহায়েৰে বেক্ আৰু ইবছেনৰ স্বভাৱগত প্ৰণালীৰ পৰা আঁতৰি আহি বিদ্ৰোহৰ সূচনা কৰিছিল। মেৰুগৱান নামৰ সমালোচক

এজনে কবৰ দৰে: "Expressionism may be applied to the whole tendency against Realism, just as Romanticism is applied to the whole tendency against Classicism." যুজেন অ'নীলৰ উদ্দেশ্য হৈছে নাটকৰ চৰিত্ৰ, তাৰ আৰু ভাষাৰ দ্বাৰা ষ্টেজত পটভূমি আৰু বিজুলী-বস্তিৰ সহায়েৰে ব্যক্ত কৰা। তেওঁৰ নাটকৰ ভিতৰত বিশেষকৈ 'ডি ট্ৰেইঞ্জ ইণ্টাৰলুড্' বা 'এম্পায়াৰ জ'ঞ্চ' বোলা নাটক কেইখন অধ্যয়ন কৰিলেই এই নতুন ভাবৰ কথা সূচাকৈ বুজিব পাৰি।

সামৰণিত ইয়াকে কব পাৰি যে পুৰণি নাট্য-সাহিত্যৰ লগত তুলনা কৰিলে আধুনিক সাহিত্যৰ সকলো প্ৰকাৰে বিভিন্নতা ওলাই পৰে। ৰিয়েলিজমেই হওক বা ৰোমাণেই হওক, সকলো ক্ষেত্ৰতে নাট্যকাৰৰ মূল লক্ষ্য হৈছে কিবা এক উপাদেয় উপায়েৰে মানৱাত্মাৰ অন্তৰনিহিত ভাব আদি ব্যক্ত কৰা। ছেকছপীয়েৰ নাইবা তেওঁৰ সমসাময়িক আনবোৰ নাট্যকাৰৰ দৰে বঙ্গমঞ্চত মৰণৰ বিভীষিকা আঁকি, বঙ্গমঞ্চ তেজেৰে ৰঙা কৰি ভাবৰ অভি-ব্যক্তি আজিৰ নাটকত কৰা নহয়। এজন সমালোচকে কবৰ দৰে, আজিৰ নাটকত "Psychological action is ousting physical action." অন্তৰ উপচি পৰা উত্তেজনা, অনুভূতি আদিৰ সমষ্টিবোৰ ষ্টেজত ভয়ঙ্কৰ লোমহৰ্ষক কাৰ্য্যকলাপেৰে নহয়, কিছুমান সঙ্কেত, ভাব, ভাষা, ভঙ্গী আদিৰ ভিতৰেদি প্ৰকাশ কৰা হয়। নাটকৰ মৌলিক স্থান বহিৰ্জগতৰ পৰা আঁতৰি গৈ মানুহৰ অন্তৰাত্মাত উপনীত হৈছে। ইয়াকেই প্ৰফেছাৰ ভ'নে আধুনিক নাটকৰ 'Inward tendency', আভ্যন্তৰীণ গতি নামে অভিহিত কৰিছে। নাট্য-সাহিত্যৰ প্ৰত্যেক বিভাগতে এই একেটা প্ৰভাৱ জিলিকি থকা দেখা যায়। সেই বুলি বাস্তৱ-জগত অস্বীকাৰ কৰা হোৱা নাই।

আধুনিক সাহিত্যৰ প্ৰকাশভঙ্গী

সাহিত্যৰ বিষয়বস্তুৰ সালসলনিৰ লগে লগে প্ৰকাশভঙ্গীৰো সালসলনি হোৱা স্বাভাৱিক। আধুনিক জীৱন সুকীয়া। কাৰণ জীৱন আৰু সাহিত্য ওচৰসম্বন্ধীয়া। প্ৰাচীন কালৰ তুলনাত এই যুগৰ কচি-অভিকচি, আনকি সাহিত্যৰ বিষয়বস্তু, সকলো প্ৰকাৰে সুকীয়া। গতিকে প্ৰকাশভঙ্গীও সাহিত্যৰ ধাৰাৰ লগত খাপ খোৱাকৈ সুকীয়া হোৱা স্বাভাৱিক। সমাজৰ নতুন পৰিৱেশেই মানৱ জীৱন একেবাৰে নতুন সাজেৰে সজাইছে, প্ৰত্যেক স্তৰতে নতুন বোল মানিছে। বৰ্তমান যুগ বিজ্ঞান, ছিনেমা, বেডিঅ'ব ; বৈজ্ঞানিক চিন্তাধাৰাৰ প্ৰতিপত্তিৰ, মাক্স, ফ্ৰয়ড আদিৰ তথ্যই সমাজত বিদ্ৰোহ সৃষ্টি কৰা যুগ। সামাজিক, অৰ্থনৈতিক ইত্যাদি সকলো ক্ষেত্ৰতে বিপুল বিদ্ৰোহৰ উদ্ভাৱন হৈছে। প্ৰত্যেক ব্যক্তিৰ প্ৰাণত আত্ম-চেতনা, লগতে আত্ম-বিশ্বাসৰ জিলিঙনি পৰি সমাজ বিতুষ্ট হৈ উঠিছে। সমাজত প্ৰত্যেক ব্যক্তিয়েই এটা ব্যক্তিগত স্বাধীনতা, স্বাধীন পৰিস্থিতি আছে বুলি অনুভৱ কৰিছে। আনকি আৱশ্যক হলে সমাজ-বান্ধোনৰ বিপক্ষে বিদ্ৰোহ কৰিব পৰা স্বাধীনতাও নোহোৱা নহয়। আত্ম-চেতনা, আত্ম-বিশ্বাস, ব্যক্তিৰ চৰম উন্নতিৰ কাৰণে প্ৰৱল আগ্ৰহ, ইয়াৰ প্ৰতিদান স্বৰূপে সমাজ, সাহিত্য, জীৱন, সকলোতে বিশেষ পৰিৱৰ্তন পৰিলক্ষিত হৈছে। বিপ্লৱ নহলে পৰিৱৰ্তন বা বিৰ্তন হ'ব নোৱাৰে। স্থিতিশীলতাৰ বুকুত আমোদ নাই ; কাৰণ জীৱনৰ ন ৰূপ, নতুন অভিব্যক্তি ইহাৰ ভিতৰেদি প্ৰতিফলিত নহয়। জীৱনৰ এটা বিবিধ বৈচিত্ৰ্য (infinite variety) আছে। পৰিৱৰ্তনৰ লগত ইয়াৰ খুব ওচৰ সম্বন্ধ।

অতীজৰ এলিজাবেথৰ যুগৰ দৰে আধুনিক যুগ নাট্য-সাহিত্যৰ

যুগ। ছয়োটা যুগতে যদিও নাট্য-সাহিত্যৰ যথেষ্ট উন্নতি হৈছে, তথাপি ছয়োবিধ সাহিত্য-কলাৰ বিষয়বস্তুৰ লগতে প্ৰকাশভঙ্গীৰো বহুতখিনি প্ৰভেদ দেখা যায়। প্ৰাচীন যুগৰ নায়ক-নায়িকাবোৰ সমাজৰ উচ্চ স্তৰৰ আছিল। ৰাজৰাজেশ্বৰ, কোঁৱৰ-কুঁৱৰীৰ জীৱন-মাহাত্ম্য, ভোগ-বিলাস, উঠন-পতনৰ চিত্ৰ আঁকি সৰ্বসাধাৰণক চমক লগোৱা নাট্যকাৰৰ উদ্দেশ্য আছিল। বঙ্গমঞ্চত কিছুমান বিভীষিকা সৃষ্টি কৰি ভয়ঙ্কৰ কাৰ্য্যকলাপেৰে ভাবৰ অভিব্যক্তি কৰা সেই যুগৰ নাট্য-সাহিত্যৰ লক্ষ্য আছিল। আনকি হেমলেটৰ নিচিনা এটা চৰিত্ৰয়ো অফেলিয়াৰ প্ৰতি অন্তৰত গোপনে পুহি থোৱা জুইকুৰা সামৰিব নোৱাৰি প্ৰেয়সীৰ মৃত্যুৰ পিছত মৰিশালিত অতিৰঞ্জিত ভাষাৰে চিঞৰি প্ৰেম প্ৰকাশ কৰা দেখুৱা হৈছে। নাট্য-সাহিত্যৰ পূৰ্ণ বিকাশ হৈছিল যদিও সেই যুগক দৰাচলতে আংশিক ভাবে হলেও melodramaৰ যুগ বুলিব পাৰি। সেই বুলি ছেকছপীয়েৰৰ যুগৰ নাট্য-সাহিত্যৰ মূল্য নাই বুলি কোৱাটো ভুল হ'ব। ওপৰত কৈ অহা ধৰণৰ কিছুমান কাহিনী বাদ দিলে, সেই যুগৰ সাহিত্যৰ সৌৰভ যে যথেষ্ট আছে বুজিব পাৰি। তথাপি সেই যুগৰ ট্ৰেজেডিত নাটকীয় চৰিত্ৰৰ ভাবৰ অভিব্যক্তি ভয়ঙ্কৰ কাৰ্য্যকলাপ, মৃত্যু, হত্যা, আত্মহত্যা আদিৰ জৰিয়তে হোৱা দেখা যায়। আৰু কমেডিত 'প্ৰথম দৰ্শনতে ওপজা প্ৰেম'ৰ অভিব্যক্তি প্ৰেমিকে প্ৰিয়ালৈ বুলি হাবিয়ে-বননিয়ে প্ৰেম-গীতৰ বাগিনী আৰু নিৰীহ গছ-গছনিৰ গাত প্ৰেমগীত ৰচনাৰ জৰিয়তে কৰা হয়। এনে-বোৰ কৃত্ৰিম আহিলাৰ জৰিয়তে চৰিত্ৰৰ অন্তৰজগত দৰ্শকৰ আগত মোকোলোৱা হয়। কোনো কোনো সময়ত নাৰীয়ে চিনিব নোৱাৰাকৈ পুৰুষৰ সাজ পিন্ধি, ছদ্মবেশেৰে নাটকীয় উত্তেজনাৰ হেন্দোলনি তুলি ঘটনাৰ সোঁত সলাই দিয়া উদাহৰণো বিৰল নহয়। বাৰ্ণাড'শ্বই এই বিষয়ে এনেদৰে প্ৰকাশ কৰিছে : "The name of tragedy was assumed by plays in which every one

was killed in the last act, just as in which every man was married in the last act called themselves comedies.”

আধুনিক নাট্য-সাহিত্যত এনে প্রকাশভঙ্গী সম্পূর্ণ অচল। কাৰণ বৰ্তমান জীৱন আৰু সাহিত্যৰ সকলো প্ৰকাৰে পৰিৱৰ্তন হৈছে। বিজ্ঞান আৰু গণতন্ত্ৰৰ প্ৰভাৱত বৰ্তমান সমাজৰ ধৰণকৰণ সুকীয়া হৈছে। ব্যক্তিৰ মানসিক গঠনৰো বিৰাট পৰিৱৰ্তন আহিছে। নাট্য-সাহিত্যৰ বিষয়বস্তু সমাজৰ উচ্চ স্তৰতে কেৱল আৱদ্ধ নথাকে; সমাজৰ উচ্চ-নীচ সকলোৰে মাজত ই বিয়পি পৰিছে। আধুনিক সাহিত্য গণ-সাহিত্য। গণ-সমষ্টিক বাদ দি সাহিত্যক দেৱৰো ছল্লভ কৰি আছুতীয়াকৈ খোৱাৰ প্ৰয়াস আজি নাই। সাহিত্যৰ বস্তুবোৰ অট্টালিকাৰ অন্দৰ মহলৰ পৰা নামি আহি আলিয়ে-পদুলিয়ে, চুকে-কোণে সকলোৰে লগত সমানে মিলিজুলি ডিম'ক্ৰেটিক হৈ পৰিছে। আজিৰ সাহিত্য সাধাৰণৰ সম্পত্তি।

আধুনিক নাট্য-সাহিত্যৰ চৰিত্ৰবোৰ সমাজৰ উচ্চ স্তৰৰ নহয়। আনকি 'বুৰ্জোৱা' শ্ৰেণীৰো নহয়। এই চৰিত্ৰবোৰ সবহু ভাগ প্ৰলেটেৰিয়েট বা গণ-সমষ্টিৰ প্ৰতীক; আনকি অধিনায়কো বুলিব পাৰি। তথাকথিত সম্ভ্ৰান্তজনৰ দৰেই সৰ্বসামান্যৰ, সি কাৰখানাৰ বনুৱাই হওক বা কয়লাখনিৰ মজুৰেই হওক, একোটা ব্যক্তিগত জীৱন আছে,—ব্যক্তিগত হাঁহি-কান্দোন, অভাৱ-অভিযোগ আছে! ব্যক্তিগত আৰু শ্ৰেণীগত সমস্যাবোৰে তেওঁলোকৰ জীৱনত এটা নতুন গঢ় দিছে। এইবোৰৰ ফালে আঁকণ কৰি কোনো সাহিত্য সম্ভৱপৰ হ'ব নোৱাৰে। সাধাৰণৰ জীৱন বাদ দি চিৰকাল যি ভুল কৰা হৈছে সেই ভুলৰ সংশোধন কাৰ্য্যত আজি প্ৰায় সকলো ব্যস্ত।

পৰিৱৰ্তিত বিষয়বস্তুৰ লগত খাপ খোৱাকৈ ভাবৰ বাহন ভাষাৰো বিশেষ সালসলনি হৈছে। সৰ্বসামান্যৰ জীৱনৰ শব্দাৱলী, বিশেষকৈ ইবছেনৰ জৰিয়তে, নাটকীয় ভাষা হিছাপে ব্যৱহাৰ হোৱা

দেখা যায়। দুখ-শোকত জৰ্জৰিত হোৱা প্ৰলেটেৰিয়েট এজনৰ মুখত হেমলেটৰ ছলিলকিৰ “shuffle the mortal coil” ধৰণৰ ভাষা শোভা নেপায়। তেনে কৰিবলৈ হলে আধুনিক সাহিত্যকে কৃত্ৰিমালিৰ চিন আঁতৰাই সাহিত্যত যি স্বাভাৱিকতাৰ যুগ আৰম্ভ কৰাৰ প্ৰয়াস চলাইছে, সেই চেষ্টা ব্যৰ্থ হ'ব। এই খিনিতেই কোনো কোনোৱে টি. এছ. ইলিয়টৰ বিষয়বস্তুত আঙুলিয়াব পাৰে,— তেওঁৰ প্ৰকাশভঙ্গী আৰু ব্লেঞ্চভাছ'লৈ। ইলিয়টৰ সাহিত্যত বৰ্তমান যুগৰ ছবি আছে। তেওঁ অৱশ্যে মাক্স'বাদী 'প্ৰগতিশীল' কৰি নহয়। তথাপি যুগৰ আহ্বানৰ হাত সাৰিব পৰা নাই। চমুকৈ কবলৈ গলে ফ্ৰয়ডৰ ছাইক'এনালিছিছ যি দৰে কুৰি শতিকাৰ ব্যক্তিগত সম্পত্তি, সেইদৰে ইলিয়টৰ প্ৰকাশভঙ্গী, আনকি 'ক'ৰাছ'ৰ প্ৰণালীও বৰ্তমান যুগৰ সুকীয়া সম্পত্তি।

প্ৰাচীন নাটকবোৰত ভাবৰ অভিব্যক্তি কৰিবৰ মনেৰে, বিশেষকৈ চৰিত্ৰৰ অন্তৰাত্মাৰ সঠিক বিশ্লেষণ কৰিবৰ কাৰণে, কিছুমান ধৰাবন্ধা কৃত্ৰিম প্ৰণালীৰ সহায় লোৱা হৈছিল। এই নিয়ম-প্ৰণালীবোৰৰ ভিতৰত 'ছলিলকি' আৰু 'এছাইড' উল্লেখ-যোগ্য। এনে প্ৰণালীয়ে নাট্যকাৰক বিশেষ সহায়তা কৰে। স্বগত বচনৰ (soliloquy) সহায়েৰে চৰিত্ৰৰ প্ৰাণৰ ভাবধাৰা, মানসিক অৱস্থা, উত্তেজনা, পৰিকল্পনা, অভিসন্ধি, সকলোখিনিৰে প্ৰতিচ্ছবি দৰ্শকৰ আগত দাঙি ধৰা হৈছিল। হেমলেটৰ মনোৰম 'ছলিলকি' কেইটা বাদ দিলে সেই অমৰ চৰিত্ৰটোৰ বিশ্লেষণ কৰা অসম্ভৱ হ'ব বুলি কোনো কোনোৱে অভিমত দিয়ে। তথাপিও আধুনিক যুগে এনেবোৰ কৃত্ৰিম প্ৰণালীৰ বিৰুদ্ধে চিৰকাল বিদ্ৰোহ কৰিছে। হেমলেটৰ অমৰত্ব ছলিলকিয়ে দিয়া নাই, চৰিত্ৰৰ স্ৰষ্টাৰ মনস্তাত্ত্বিক বিশ্লেষণে পৰিকল্পনাৰ গোঁৱৰ ঘোষণা কৰিছে।

জীৱন আৰু আৰ্ট মূলতে দুটা বেলেগ বস্তু নহয়। আনহাতে ওপৰত কৈ অহা প্ৰণালীবোৰৰ সহায় লোৱা গতিকে বন্ধমণত যে

অভিনয়হে চাবলৈ আহিছোঁ, প্রকৃত জীৱন পৰিস্ফুট হোৱা চাবলৈ অহা নাই, সেই কথা ওলাই পৰে। ইয়াৰ পৰিণাম স্বৰূপে মূলকথা পাহৰি কোনোবা কৃত্ৰিম লোকত উশাহ-নিশাহ হেৰুৱাই উটিবুৰি ফুৰিবলৈ আমি বাধ্য হওঁ। বৰ্তমান ট্ৰেজেদিয়োই হওক বা কমেডিয়ে হওক, সকলো ধৰণৰ নাটকতে, মানৱসমাজৰ আবৰ্জনাবোৰ, দুৰ্বল মুহূৰ্ত্ত, আত্মভিমানৰ ঘটনা ষ্টেজৰ জৰিয়তে ফুটাই তুলি গোটেই মানৱ-সমাজ খনকে প্ৰগতিৰ বাটলৈ আগবঢ়াই নিয়া নাট্যকাৰৰ লক্ষ্য; জীৱনক জাবি জোকাৰি নকৈ গঢ় দিয়া উদ্দেশ্য। ইবছেন, গেলছৱৰ্থিৰ ট্ৰেজেদি, শ্বৰ কমেডি সকলোবোৰৰে লক্ষ্য সেই একে। এই লক্ষ্যৰ পৰা আধুনিক সাহিত্য বিচলিত হোৱা নাই। সাহিত্যৰ বা শিল্প-কলাৰ এটা সামাজিক মূল্য আছে। বৰ্তমান যুগত ইয়াৰ মূল্য বাঢ়িছে। আধুনিক সাহিত্য সমালোচনামূলক সাহিত্য; আধুনিক নাট্যকাৰে কোনো এক তথ্য লৈ, কিবা এটা মীমাংসা কৰা মনোভাব লৈহে সাহিত্য চৰ্চা কৰে।

কৃত্ৰিম প্ৰকাশভঙ্গীৰ ওপৰত আধুনিক নাট্যকাৰৰ আস্থা কম। এওঁলোকে সাহিত্যক স্বাভাৱিক অভিব্যক্তিৰ দাপোন কৰিবলৈ বিচাৰে; সকলোখিনি সবল, স্বচ্ছল গতিৰ কৰিবলৈ। ‘এছাইড’, একলীয়াকৈ কথা কোৱাৰ নিচিনা এটা অশোভন বস্তুৰ কথা দূৰতে থাকুক, ‘ছলিলকি’ আদিবো বৰ্তমানে ওৰ পৰিছে বুলিব পাৰি। ষ্টেজত অকলশৰীয়াকৈ থিয় হৈ দৰ্শকলৈ বুলি দীঘলীয়া বক্তৃতা মতাটো অশোভন কথা। অৱশ্যে জীৱনত প্ৰকৃততে ভাবৰ আৱেগ, খৌকিবাখৌ হেন্দোলনিৰ বেগ সামৰিব নোৱাৰি অকস্মাৎ কেতিয়াবা চিঞৰি উঠাটো একেবাৰে অসম্ভৱ নহয়। সেই বুলি কোনো কোনো নাটকীয় চৰিত্ৰৰ দৰে দৰ্শকলৈ বুলি একোটা দৃশ্য বচন মাতি কটোৱাটো কিমান স্বাভাৱিক হব পাৰে, সেই বিষয়ে যথেষ্ট সন্দেহ হয়। কিবা এটা লক্ষ্য লৈহে যেন নাট্যকাৰে এনে কৰিছে, সেই কথা নগ্নভাবে ব্যক্ত হৈ পৰে। নাটকীয় কাৰ্য্য-

কৌশলৰ কৃত্ৰিমালি হাতে হাতে ধৰা পৰে, আৰ্টৰ অসামঞ্জস্য জিলিকি উঠে। এনে প্ৰকাশভঙ্গীৰ স্থান আজিৰ সাহিত্যত যথেষ্ট বিৰল। ই বিশেষকৈ ইবছেনৰ প্ৰভাৱত লোপ পাইছে বুলিব পাৰি। ইয়াৰ সলনি প্ৰত্যেকখন নাটকতে ‘ডিবেকছন্স’ (ইঙ্গিত) দিয়া হয়। সাধাৰণতে এইবোৰ দিয়া হয় যাতে ইয়াৰ জৰিয়তে প্ৰত্যেকটো চৰিত্ৰ বিশ্লেষণ কৰিবলৈ পঢ়ুৱৈ সমাজ সক্ষম হব পাৰে। এই দৰে প্ৰত্যেক চৰিত্ৰৰে সাজপাৰ, ভাবভঙ্গীৰ বিশেষ পৰিচয় দি দৃশ্যপট (Scenerio) সজাই দিয়াৰ উপৰিও, কোনো কোনো ক্ষেত্ৰত, যেনে শ্বৰ কেইখনমান নাটকত, নাটকীয় ঘটনা আৰম্ভ হোৱাৰ আগতে চৰিত্ৰৰ জীৱনৰ কিছুমান কাৰ্য্যকলাপ, ঘটনা আদি বৰ্ণনা কৰি চৰিত্ৰৰ কিছু পূৰ্বভাস দিয়া হৈছে। নাটকত বাৰ্ণাৰ্ড শ্বই জীৱনৰ সঠিক প্ৰতিকৃতি আঁকিবলৈ বিচাৰে; এই কাৰণেই তেওঁ ‘জন্ বুলছ আডাৰ আইলেণ্ড’ নাটকৰ চৰিত্ৰ এটাৰ মুখত স্বগত বচন এফাকি দিব লগা হোৱাত, সেই দৃশ্যত এটা ফৰিং আনি স্তুমাই দিছিল। উদ্দেশ্য আছিল ফৰিংটোৰ ফালে চাই বচন মাতিলে যাতে নাটকীয় কৃত্ৰিমালি ওলাই নপৰে, তাৰ বাবে যত্ন কৰা। ইয়াৰ উপৰি আধুনিক নাট্য-সাহিত্যৰ, বিশেষকৈ ‘ৰিয়েলিষ্টিক’ নাটকসমূহৰ ওপৰত ছিনেমাৰ প্ৰভাৱ যথেষ্ট পৰা কাৰণে, প্ৰকাশভঙ্গীৰো ভালেখিনি সালসলনি পৰিলক্ষিত হৈছে। নাটকৰ প্ৰত্যেক দৃশ্যৰ আগতে, আনকি কথোপকথনৰ মাজে মাজে দিয়া ইঙ্গিতবোৰে, আধুনিক নাটক প্ৰায়বোৰকে চিত্ৰ-জগতলৈ সহজে পৰিণত কৰিবৰ কাৰণে সুবিধাজনক কৰি তুলিছে। গতিকেই বোধকৰো শ্বৰ ‘পিগমেলিয়ন’ নাটকে বিখ্যাত চিত্ৰ-জগত হলিউদৰ পৰা ‘best written screen-play’ বুলি সমাদৰ পাইছে।

অৱশ্যে কুৰি শতিকাৰ নাটকতো যে একেবাৰে ‘ছলিলকি’ৰ ব্যৱহাৰ হোৱা নাই, এনে কথা কব নোৱাৰি। আন নহলেও

এক্সপ্ৰেছ'নিজমৰ ওজা অ'নীলৰ 'ষ্ট্ৰেঞ্জ ইণ্টাৰলুড'ত এনে ধৰণৰ প্ৰকাশভঙ্গীৰ সহায় লোৱা হৈছে। এক শ্ৰেণীৰ নাটকত দুনাই 'ছলিলকি'ৰ প্ৰয়োগ হৈছে। 'ছলিলকি'ৰ ব্যৱহাৰ হৈছে যদিও সেইবোৰৰ নিয়ম-প্ৰণালী সম্পূৰ্ণৰূপে সুকীয়া। 'ছলিলকি'ৰ জৰিয়তে আধুনিক নাট্যকাৰে এনে সুন্দৰকৈ আৰ্ট ফুটাই তুলিছে যে, ই যে অস্বাভাৱিক কিবা এটা, সেই কথা কোৱা সহজ নহয়। নাটকৰ উদ্দেশ্য এবাৰক্ৰমিৰ ভাষাতে জীৱনক 'intensified', তীব্ৰ কৰি তোলা কাৰ্য্যৰ পৰা অ'নীলপত্নী নাট্যকাৰ এজনো বিচলিত হোৱা নাই। এনে 'তীব্ৰতা'ৰ মাজেদি ছলিলকিৰ নিচিনা কৃত্ৰিম বস্তু এটাক কিবা এক স্বাভাৱিক মানসিক উত্তেজনাৰ অভিব্যক্তি কৰি তোলা কৌশল দেখিলে সঁচাকৈয়ে আচৰিত হব লাগে। অৱচেতন মনোজগত (subconscious soul) যেতিয়া সজাগ হৈ উঠে, তেতিয়াহে মানবৰ সুপ্ত আত্মা সঠিককৈ প্ৰকাশ পায়। ছে'কভ, অ'নীল, আৰ্ণষ্ট ট'লাৰ আদিৰ ধৰণৰ নাট্যকাৰে অৱচেতন মনো-জগতৰ সঠিক প্ৰতিমূৰ্ত্তি সাহিত্যত প্ৰকাশ কৰাৰ উদ্দেশ্যে এটা পৰিৱৰ্ত্তনৰ সৃষ্টি কৰে; এনে পৰিৱৰ্ত্তনৰ জৰিয়তে মানৱ আত্মা সজাগ কৰি তোলা হয়। গতিকে ভাবৰ উত্তেজনা, আৱেগ আদিক প্ৰকৃত ৰূপ দিয়াৰ উদ্দেশ্যে 'ছলিলকি'ৰ ধৰণৰ দুই এটা চমু, সংযত আপোন স্বৰৰ ব্যৱহাৰ কৰা হয়। নাটকীয় ভাষাও নাটকীয় উত্তেজনাৰ লগত সামঞ্জস্য ৰাখি যিমান দূৰ সম্ভৱ উৰণীয়া কৰা হয়।

নাটকৰ জৰিয়তে জীৱনৰ প্ৰকৃত প্ৰতিনিধিত্ব, আধুনিক সাহিত্যৰ লক্ষ্য। এই খিনিতেই সামান্য হলেও বিখ্যাত দাৰ্শনিক এৰিষ্টটোলৰ লগত আধুনিক যুগৰ মতভেদ দেখা যায়। আধুনিক সাহিত্যকে সাধাৰণতে প্ৰাচীন 'ক্লাছিকেল' নাটকৰ 'ঐক্য' সমূহ মানি চলিব নোখোজে। যদি সেইবোৰৰ সাহায্য নোলোৱাকৈ আৰ্ট সৃষ্টি হব পাৰে, তেন্তে তেনেবোৰ অনাৱশ্যক ধৰাবন্ধা নিয়ম-প্ৰণালীৰ আৱশ্যকতা কি হব পাৰে, সেই বিষয়ে ভাবিব লগা কথা।

বিজ্ঞানৰ আৱিষ্কাৰৰ ফলত দিন ৰাতিৰ কোনো পাৰ্থক্য নথকা, মুহূৰ্ত্ততে শ শ মাইল যাব পৰা ছাবমেৰিন, এবোপ্লেনৰ যুগত, ঘটনা-স্থলী আৰু সময়ৰ ঐক্য (Unities of time and place) তাহানি এৰিষ্টটোলৰ মুখৰ পৰা নিগৰি পৰিল বুলিয়েই নিঃশব্দে স্বতঃসিদ্ধ বুলি মানি লোৱাটো উচিত নহয়। স্বৰ দ্বাৰা পৰিকল্পিত আডাম, ষ্টেভ, লিলিথ ইত্যাদি যুগযুগান্তৰৰ অন্তত অকস্মাৎ পৃথিৱীত উপস্থিত হৈ আধুনিক যুগ দেখি স্তম্ভিত হোৱা দৰে, এৰিষ্টটোল ওলাবলৈ হলে সমাজ, সাহিত্য আনকি গোটেই জীৱনটোৰ ইমান পৰিৱৰ্ত্তন হোৱা দেখি আচৰিত হৈ নিশ্চয় তেওঁৰ মতৰ সংশোধন কৰিলেহেঁতেন। স্থান আৰু সময়ৰ ঐক্যৰ আৱশ্যক অৰ্থহীন বুলি কেতিয়াবাই প্ৰমাণিত হৈছে। কেই বছৰমান আগলৈকে আধুনিক যুগৰ আন একো নহলেও ঘটনাৰ সংহতিত (Unity of action) কিছু আস্থা আছিল। স্বৰ 'বেক্ টু মেথুছেলা' প্ৰকাশৰ লগে লগে সেই আস্থাও নোহোৱা হয়। স্বৰ এই নাটকখনত একোৱেই নাই; স্থান, কাল, ঘটনা, একোৱেই সংহতি (Unity) নাই; আছে কেৱল এটা ইউনিটি। সেইটো হৈছে নাটকৰ ঘটনাৱলীৰ মাজেদি একেডাল সূতাৰে গাথি থোৱা স্বৰ জীৱনী-শক্তি, 'ছুপাৰ মেন' দৰ্শনৰ ঐক্য (Unity of philosophy)। কোনো কোনেৰে এইজনা নাট্যকাৰৰ কেউটা ইউনিটি সমন্বিতে ৰচিত 'গেটিং মেৰেড'ৰ নিচিনা নাটকৰ কথা কব পাৰে। এই নাটকখনত প্ৰত্যেকটো সংহতি ৰক্ষিত হৈছে সঁচা, তথাপি এইখিনিতে কৈ থোৱাটো অপ্ৰাসঙ্গিক নহব যে স্বৰ নিচিনা ঘোৰ বিদ্ৰোহীৰ এনেবোৰ কৃত্ৰিম প্ৰণালীৰ ওপৰত আস্থা সমূলি কম।

কেৱল নাট্য-সাহিত্যতে নহয়, কাব্য-সাহিত্যতো সেইদৰে বিপুল বিদ্ৰোহৰ সূচনা হৈছে। নিট্জেৰ ন ন তথ্য, ফ্ৰয়ডৰ ছাইক'এনালিছিছ, বিজ্ঞানৰ নানা আৱিষ্কাৰে পুৰুষ প্ৰকৃতিৰ প্ৰেম-প্ৰীতি, কামনা আদিত নতুন বোল সানিছে। যৌন-জীৱন নতুন ভিত্তিৰ

ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত হৈছে। ন দৃষ্টিভঙ্গীৰ প্ৰভাৱত সাধাৰণতে প্ৰেমৰ কৰিতাত থকা হা-হতাশ, প্ৰিয়াক দেৱী সজাই আঁতৰত বাখি উপাসনা কৰিবলৈ ওলোৱা উত্তম, ইয়াৰ আগৰ শতিকালৈকে বিয়পি থকা ৰোমাণ্টিক কৰি-সমাজৰ নাৰীমূলত কোমলতা, 'বালিকা ভাব', এলডুইছ হাৰ্জলিৰ ভাষাতে কৰিতা দেৱীক 'anaemic and constipated' কৰা আগ্ৰহ, মুঠতে ভাৱপ্ৰৱণতাৰ ওৰ পৰাত, কাব্য-জগতত নতুন পৰিৱৰ্ত্তন আহিছে। প্ৰেয়সীক আধুনিক জগতে ধোঁৱাবৰণীয়া ডাৱৰৰ মাজত বাখি উপাসনাৰ বঙা জবা নেযাছে, নাইবা শৰায়ো নেথাপে। সৃষ্টিৰ এটা সত্য আছে। সেই সত্য অস্বীকাৰ কৰা অতি-শীলতাৰ চিন।

সাধাৰণতে কৰিতাৰ কিছুমান মোহৰমৰা বিষয়বস্তু আছে। যেনে চহা-জীৱনৰ মাধুৰ্য্য, শিশুৰ জীৱন, দৰিদ্ৰৰ জীৱন-মাহাত্ম্য, কলিত প্ৰিয়াৰ উদ্দেশ্যে প্ৰণয়োক্তি, প্ৰকৃতিৰ বুকুত মানৱ মনৰ আৰোপ আৰু এক প্ৰকাৰ চৌখীন দুখবাদ (luxury of sorrows) ইত্যাদি। এই সকলোবোৰ ৰোমাণ্টিক কাব্যৰ উপজীৱ্য। এজন কৰিয়ে এনেবিধ কাব্য সাহিত্যৰ স্বৰূপ ব্যাখ্যা তলত দিয়া দৰে কৰিছে:

"Infections of incalculable sadness,
Infections of incalculable madness,
Infections of incalculable despair."

কৰিতাৰ আন এটা নাম শ্লোক-ছন্দ। শোকৰ পৰা শ্লোকৰ জন্ম—'মা নিষাদং' ইত্যাদি। গতিকেই বিষাদ-বেদনা কাব্যৰসৰ প্ৰাণ—এনেদৰে কোনো কোনোৱে যুক্তি দৰ্শায়। আচলতে ৰোমাণ্টিক কাব্যৰ প্ৰেমিক হা-হতাশৰ এটা 'ফালুছ'; ভাব, ভাষা, ব্যৱহাৰ সকলো অস্বাস্থ্যকৰ। বৈজ্ঞানিক যুগৰ স্বৰূপ সূকীয়া; বৰ্ত্তমান যুগ নৱ্য অনুভূতিৰ যুগ। গতিকে বিষয়বস্তুৰ ভিতৰত বাহ্যিক সামঞ্জস্য থাকিলেও, সিবোৰৰ প্ৰতিফলন হৈছে সম্পূৰ্ণ আন

ৰূপে। জীৱন যি দৰে একেটা বস্তু, কৰিতাও তেনে দৰে একেটা বস্তু; কিন্তু এই একেটা বস্তুকে বেলেগ বেলেগ যুগত বেলেগ বেলেগ ৰূপত দেখা যায়। উদাহৰণ স্বৰূপে প্ৰেমৰ কৰিতা লব পাৰি। পুৰুষ বা প্ৰকৃতিৰ দৈহিক বা মানসিক প্ৰয়োজনীয়তাৰ অকণো পৰিৱৰ্ত্তন হোৱা নাই। আনহাতে ইয়াকে কেন্দ্ৰ কৰি ৰচিত হোৱা কৰিতাসমূহৰ স্বৰূপ যুগ বিশেষে বেলেগ হোৱা দেখা যায়। মধ্যযুগৰ প্ৰণয় অনুভূতি আশুৰিক আছিল; এলডুইছ হাৰ্জলিয়ে ইয়াৰ নাম 'demoniac passion' দিছে। উদাহৰণ স্বৰূপে 'কুমৰ হৰণ' বা 'হৰমোহন'ৰ প্ৰেম উল্লেখ কৰিব পাৰি। ইয়াৰ পিছৰ যুগৰ কাব্য-সাহিত্য 'প্ৰথম দৰ্শনত ওপজা প্ৰেম'ৰ কথাৰে ভাৰাক্ৰান্ত; 'প্ৰথম দৰ্শন'ত প্ৰেম হ'ব নোৱাৰে। প্ৰথম দৰ্শনত মোহ (fancy) হয়; এই মোহেই দেখাশুনা, কথোপ-কথন, আদান-প্ৰদানৰ জৰিয়তে প্ৰেমত পৰিণত হয়। নাৰী-পুৰুষৰ প্ৰেমৰ এটা স্বাভাৱিক প্ৰয়োজনীয়তা আছে; এই সত্য ৰুছ'ৰ (Rousseau) নেতৃত্বত ৰোমাণ্টিক যুগত অস্বীকাৰ কৰা হৈছিল। ইয়াৰ ফল স্বৰূপে সাহিত্যত ব্যৰ্থ-প্ৰেমিকে চকুলোৰে বাট নেদেখা হোৱা কথা পঢ়িবলৈ পাওঁ। ক্ৰন্দন নাৰী জাতিৰ ধৰ্ম্ম, পুৰুষৰ নহয়। সীতাৰ 'ক্ৰন্দনে' কাব্য-ৰস নষ্ট নকৰে; শ্ৰীৰামৰ 'ক্ৰন্দনে' কৰে।

আধুনিক কৰিয়ে উজ্জল অন্তৰদৃষ্টি, মৌলিক অনুভূতি ইত্যাদিৰ জৰিয়তে পুৰণি বিষয়বস্তুৰ সাজ সলাই কাব্য জগতত নতুন স্পন্দন সৃষ্টি কৰিছে। গীৰছন, মেছফিল্ড আদিয়ে গণ-সমষ্টিৰ জীৱন প্ৰতিফলিত কৰিছে। জীৱনৰ লগত খাপ খোৱাকৈ অৰ্থ-নৈতিক সমস্যাৰ সৰল অভিব্যক্তি কৰিবৰ কাৰণে গণ-সমষ্টিৰ দৈনন্দিন জীৱনৰ ভাষা কৰিতাৰ ভাষাত পৰিণত হৈছে। ইয়াৰ লগে লগে আগৰ যুগৰ সাহিত্যিকৰ ভাষাৰ অলঙ্কাৰ, ৰংগাৰ মুঠতে 'bijewelled nineties'ৰো ওৰ পৰিছে। বিষয়বস্তুৰ

সালসলনিয়ে ন ন শব্দৰ সালসলনি কৰি প্ৰকাশভঙ্গীত নতুন সাঁচ বহুৱাইছে। আধুনিক যুগ কমিউনিজম, ছিছিয়েলিজম ইত্যাদি নানা ৰাজনৈতিক মতবাদৰ যুগ। সাহিত্য প্ৰায়েই অৰ্থনৈতিক আৰু ৰাজনৈতিক ভেটিৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত হৈছে। আধুনিক কবিয়ে প্ৰকৃতিৰ বৰ্ণনা, প্ৰেম-গীতি ৰচনা ইত্যাদিৰ উপৰিও এনেবোৰ তথ্য লৈ কবিতা ৰচনা কৰিব লগা হৈছে। ডে লুইছৰ নিচিনা কবিয়ে মাজুৰীবাদী সাহিত্য সৃষ্টি কৰাৰ উপৰিও ‘কাম্ আপ্ মেথুছেলা’, ‘ৰোমাঞ্চ’ আদিৰ ধৰণৰ সুন্দৰ কবিতা ৰচনা কৰিছে। নানা সমস্যাৰ সমুখীন হব লগা হোৱাত আধুনিক জীৱনৰ ৰূপৰ সম্পূৰ্ণ পৰিৱৰ্ত্তন ঘটিছে। গতিকে কবিতাত সকলো ৰকমৰ—দৰ্শনাগত (metaphysical), যৌনতত্ত্বগত (biological), মনস্তত্ত্বগত (psychological), ভগ্ন স্বপ্নৰ (disillusion) প্ৰভাৱ দিনক দিনে বাঢ়িছে। কাৰণ জীৱন আৰু সাহিত্যৰ যোগ আছে।

আধুনিক জগতত কাব্যৰ প্ৰকাশভঙ্গীও পুৰণি কালৰ গতানু-গতিকতাৰ পৰা আঁতৰি আহিবলৈ বাধ্য হৈছে। আজিকালি নানা বৈচিত্ৰ্যময় চৰণ আৰু স্তৱকৰ গঠন, সেই বৈচিত্ৰ্যৰ ভিতৰত ছন্দৰ মাত্ৰা, স্বৰধ্বনি আৰু ব্যঞ্জনধ্বনিৰ স্বাভাৱিক উচ্চাৰণ ৰীতিৰ লগত সামঞ্জস্য থকা নতুন ধৰণৰ প্ৰকাশভঙ্গীৰ আৱিষ্কাৰ হৈছে। আধুনিক যুগৰ বিশ্বাস যে কবিতাৰ অন্তৰত পুঞ্জীভূত হৈ থকা ভাববাশি, অনুভূতি, উত্তেজনা, সকলোখিনিকে প্ৰকাশৰ পূৰ্ণ স্বাধীনতা দিয়া উচিত। কিছুমান নীতি-নিয়মেৰে বান্ধ খাই থাকিব লগা হলে বহুখিনি ক্ষতি হয়। আন নহলেও কবিতাৰ প্ৰাণৰ সঠিক বাতৰিৰ পৰা আংশিক ৰূপে হলেও বঞ্চিত হব লগা হয়। কবিতাৰ প্ৰাণৰ হেন্দোলনি প্ৰচণ্ড নৈৰ গতিৰে নাচি আহে;—সেই নাচোনক, নাচোনৰ পদক্ষেপত পৰিলক্ষিত হোৱা সম্যক ধ্বনিৰে কবিতাৰ আকাৰত প্ৰকাশ কৰিব পাৰিলেই হল, সি গঢ়ছন্দই হওক,

বা আন কিবাই হওক। ইয়াত সমালোচক হাৰাৰ্ট বীডৰ ভাষাতে থাকিব লাগিব ‘tremendous sincerity, that rhythm of the emotional mood’ অৰ্থাৎ অনুভূতিৰ সম্যক ধ্বনি। লগে লগে অন্তৰদৃষ্টি আৰু সৃষ্টি-ক্ষমতাৰ পৰিচয়। কবিতাৰ প্ৰকৃত সৌৰভ বিকশিত হলেই হল, আন কিবা থাকক বা নেথাকক, তাৰ পৰা বিশেষ একো ক্ষতি নহয়। কবিতাৰ জন্ম হল আদিম যুগত পদক্ষেপৰ সম্যক গতিৰ তালত। গতিকে আধুনিক বৈজ্ঞানিক যুগে কবিতাত ভাবৰ অভিব্যক্তি যে কোন সম্যক গতিৰ (rhythmic movement) দ্বাৰা হলেই হল বুলি বিশ্বাস কৰে। গতিকেই ভাৰ্ছ লিবাৰ আৰু স্প্ৰাং ভাৰ্ছৰ লেখীয়া প্ৰকাশভঙ্গীৰ প্ৰচলন বাঢ়িছে। ইয়াৰ বিপৰীত ফল স্বৰূপে আন হাতে ‘ছনেট’ জাতীয় কবিতাৰ প্ৰভাৱ কমিছে। আধুনিক কবিতাৰ চিৰকাল সমাদৰ পাই অহা ‘ছনেট’ক ছনাই ‘the thing became trumpet’ কৰাৰ উদ্দেশ্য নহয়। কাৰণ ইয়া এৰিধ বান্ধোন বিশেষ। আদিম নৃত্যৰত মানুহৰ পদক্ষেপৰ জৰিয়তে পোনতে ছন্দৰ সম্যক গতিৰ সৃষ্টি হয়। আদিম সমাজত জীৱন-ব্যৱস্থা সমূহীয়া আছিল। গতিকেই ছন্দৰ জন্ম ‘cadence of consenting feet’-ৰ জৰিয়তে হয় বুলি নৃত্যবিদ সমাজে কয়।

চুটি গল্প আৰু উপন্যাসতো নতুন প্ৰকাশভঙ্গীৰ প্ৰচলন চকুত পৰে। সাহিত্যৰ আন বিভাগৰ দৰে উপন্যাসসমূহ আজি গণ-সাহিত্যত পৰিণত হৈছে। বৰ্তমান উপন্যাসিকে প্ৰাচীন উপ-ন্যাসিকৰ দৰে সমাজৰ উচ্চ মহলৰ, তথাকথিত সম্ভ্ৰান্ত যুৱক-যুৱতীক লৈ সাহিত্য সৃষ্টি কৰিব নোখোজে। আজি সাহিত্য সৃষ্টি হৈছে সাধাৰণ ব্যক্তিক লৈ; সমাজৰ ‘বাং কুকুৰে’ (top dogs) নিম্ন-স্তৰৰ ‘জুকলা কুকুৰ’ৰ (under dogs) ওপৰত কৰা অত্যাচাৰ উৎপীড়নৰ ফলত উদ্ভৱ হোৱা নানাবোৰ জটিল সমস্যা লৈ। আৰ্ণল্ড

বেনেটে নগৰৰ সকলক কোঠালিত বাস কৰা কৰ্মীৰ জীৱন, ৰেলছে সাধাৰণতে বণিক শ্ৰেণীৰ জীৱন, পাৰ্ল বাকে সাধাৰণ চীনা খেতিয়কৰ জীৱন সমবেদনাৰ চকুৰে চাই সাহিত্য-জগতত সৰ্বসাধাৰণৰ প্ৰতি দৃষ্টি আকৰ্ষণ কৰিছে। ইয়াৰ আগৰ যুগতো যে এনেবোৰ বিষয়বস্তুক কেন্দ্ৰ কৰি সাহিত্য ৰচনা হোৱা নাছিল, এনে নহয়। ৰোমাণ্টিক সাহিত্যত এনে উদাহৰণ অলেখ আছে। অৱশ্যে বৰ্তমান প্ৰগতিশীল সাহিত্য আৰু আগৰ যুগৰ ৰোমাণ্টিক সাহিত্যৰ মাজত দৃষ্টিভঙ্গীৰ পাৰ্থক্য আছে। ৰোমাণ্টিক সাহিত্যই চহা জীৱনৰ কাৰ্য্যিক ফালটো প্ৰকাশ কৰিবলৈ বিচাৰিছিল, বৈপ্লৱিক সম্ভাৱনা সমূহ নহয়। ৰাষ্ট্ৰ ৰচনা আৰু সমাজ গঠনৰ ফালৰ পৰা গণ-সমষ্টিৰ অন্তৰ্নিহিত সম্ভাৱনাবোৰৰ পিনে বৰ্তমান সাহিত্যিকে বেনেদৰে চকু দিছে, আগৰ যুগৰ সাহিত্যিকে তেনেদৰে চকু দিয়া নাছিল। এই পিনৰ পৰা আনকি বেনেট, ৰেলছ ইত্যাদিৰ সাহিত্যও পিছ পৰা। কিছু দেশত পোনতে মেক্সিম গৰ্কীৰ দৰে এক শ্ৰেণী সাহিত্যিকৰ দ্বাৰা খেতিয়ক, বনুৱা শ্ৰেণীৰ জীৱন মূৰ্ত্তিমন্ত হৈ উঠিছিল। লেনিন-ষ্টেলিনে এনে সাধাৰণ জীৱন লৈ এখন সাম্যবাদী ৰাষ্ট্ৰৰ পৰিকল্পনা কৰিছে। এক শ্ৰেণী আধুনিক সাহিত্যিকৰ প্ৰকাশ্য লক্ষ্য হৈছে :

“The fierce confederate storm,
of sorrow barricaded evermore
within the walls of city.”

ইত্যাদি পৰিস্ফুট কৰা।

আধুনিক সাহিত্যিকৰ দৃষ্টি আগৰ কৰি, ঔপন্যাসিক সকলৰ দ্বাৰা সাধাৰণতে যুগ-যুগান্তৰে সমাদৰ পাই অহা গীতিময় চহা দৃশ্যপটৰ (lyrical countryside) পৰা আঁতৰি আহিছে। ই আনহাতে গাঁৱৰ বাস্তৱ-সমস্যা—অৰ্থনৈতিক, ৰাজনৈতিক, সামাজিক ইত্যাদিৰ ওপৰত নিৰ্দ্দেশিত হৈছে। সেইদৰে চহৰৰ

গলিত ই বিলীন হৈ নতুন সাহিত্য-সম্ভাৱ বঢ়াইছে। লগতে পৰোক্ষভাবে গণ-বিপ্লৱৰ ইন্ধন যোগাইছে।

প্ৰাচীন ঔপন্যাসিকৰ প্ৰকাশভঙ্গীত গল্পাংশতকৈ বৰ্ণনাৰ প্ৰাচুৰ্য্য যথেষ্ট। প্ৰায়বোৰ প্ৰাচীন উপন্যাসতে বৰ্ণনাৰ অনাৱশ্যক সমাৱেশেৰে উপন্যাসৰ কলেবৰ বঢ়োৱা হৈছিল। এই বৰ্ণনাবোৰে চিত্ৰাকৰ্ষক ভাবপ্ৰৱণ পৰিৱেষ্টন এটা সজোৱাৰ বাহিৰে, গল্পাংশ বা চৰিত্ৰৰ ক্ৰমবিকাশত বিশেষ সহায় নকৰে, নাইবা মনস্তত্ত্বৰো গঠন নকৰে। সকলোতে এটা অনাৱশ্যক কাৰ্য্যিক ধৰণ। গল্পত যে কৰিতাৰ হিল্লোল অনাৱশ্যক, প্ৰাচীন ঔপন্যাসিকে সেই কথা উপলব্ধি কৰা নাছিল। আধুনিক ঔপন্যাসিকে এই কথাৰ মৰ্ম উপলব্ধি কৰিব পাৰি নতুন প্ৰকাশভঙ্গীৰ সৃষ্টি কৰিছে। এই শ্ৰেণীৰ ঔপন্যাসিকে জীৱন সংক্ৰামক ভাবধাৰা, তথ্য আদি চকুৰ আগত ৰাখি গল্পাংশৰ স্বাভাৱিক ক্ৰমবিকাশৰ বাবে যিখিনি বৰ্ণনাৰ আৱশ্যক, তাতোকৈ এটা বাক্যও অৱ্যবহত ব্যয় কৰিবলৈ ইচ্ছা নকৰে। প্ৰত্যেকটো বস্তু, বাস্তৱ জাগতিককৈই হওক বা মনস্তাত্ত্বিককৈই হওক, অতি কম সংখ্যক শব্দ প্ৰয়োগৰ দ্বাৰা ব্যক্ত কৰিব পৰাৰ ওপৰত আৰ্টৰ শ্ৰেষ্ঠত্ব বহুখিনি নিৰ্ভৰ কৰে। আধুনিক জগতে পূৰ্বৰ নিয়ম-প্ৰণালী, বিশেষকৈ গল্পত কৰিতাৰ লেখীয়া অশোভন বস্তু সমৰ্থন কৰিবলৈ বাধ্য নহয়। গল্প-কৰিতা টুৰ্গেনিভৰ লগতে অন্ত হৈছে।

জেমছ জয়েছে জীৱনৰ কাষ চাপি আহি সাধাৰণ উপায়েৰে প্ৰত্যেকটো ঘটনাকে, গতানুগতিকতা বাদ দি, সাহিত্যত স্থান দি, মনোজাগতিক বিশ্লেষণ কৰিছে। গতিকে তেওঁৰ প্ৰকাশভঙ্গী বস্তুতাত্মিক সাহিত্যিক ৰেলছৰ পৰা যথেষ্ট পৃথক হবলৈ বাধ্য। অৱচেতন অন্তৰ-জগতত অকস্মাৎ দীপ্ত হৈ উঠা আত্মাৰ প্ৰকৃত ৰূপ দিয়া কাৰ্য্যত তেওঁ মনোনিবেশ কৰিছে। ইয়াৰ সৃষ্টি হয় বহিৰ্জাগতিক সংঘাতৰ প্ৰতিদান স্বৰূপে। মানুহৰ প্ৰাণৰ বাতৰি

বৰ্তমান কছীয় সাহিত্যত যি অভিনৱ ধৰণেৰে প্ৰকাশ পাইছে, তেনে ধৰণেৰে কোনো সাহিত্যত প্ৰকাশ পোৱা নাই। গতিকেই আজিৰ জগতত কছীয় সাহিত্যৰ প্ৰভাৱ ব্যাপক।

আধুনিক জগতত গল্প-সাহিত্যৰ উৎকৰ্ষ হৈছে; আজিৰ সাহিত্যৰ ই এটা বিশেষ অঙ্গ। বৰ্তমান গল্প-সাহিত্যৰ উৎকৰ্ষ হৈছে কছ আৰু ফৰাছী দেশত। যদিও ইংলণ্ডত ইয়াৰ সমাদৰ যথেষ্ট, তথাপি এনেবিধ সাহিত্যৰ উন্নতি তাত হোৱা নাই বুলি নিঃসন্দেহে কব পাৰি।

গল্প-সাহিত্যৰ প্ৰধান ওজা মোপাছাঁ। বিয়েলিজমৰ সাহায্য লৈ মোপাছাঁ আৰু ফ্লবাৰ্ট দুয়ো মিলি চুটি গল্পৰ মাজেদি জীৱনক ন ধৰণেৰে চাবলৈ শিকাইছিল। সাহিত্যিকে নিজকে আঁতৰাই আনি সাধাৰণ দৰ্শকৰ দৰে জীৱনক চাব নোৱাৰাৰ কাৰণে আমি সাহিত্যত, আন নহলেও চুটি গল্পত, ব্যক্তিগত ব্যাঙ্গোক্তি, ৰোষ, ভাবপ্ৰৱণতা (irony, indignation, sentimentalism) ইত্যাদি যথেষ্ট পোওঁ। এইবোৰৰ হেঁচাত সাহিত্য উপদেশধৰ্মী (didactic) কিবা এটাত পৰিণত হয়। প্ৰকৃত আৰ্টৰ বাৰ্টত এনেবোৰ প্ৰতিবন্ধকৰ হাতত গল্প-সাহিত্যৰ ওজা মোপাছাঁই সাৰিছে বুলিব পাৰি। জীৱনৰ প্ৰকৃত প্ৰতিচ্ছবি সাহিত্যত মোপাছাঁই ফুটাই তুলি, নিজকে ঘটনাৰ সকলো পৰিৱেশৰ পৰা আঁতৰাই সাহিত্যৰ পৰিসৰ বঢ়াইছে। জীৱনৰ যি কোনো অৱস্থাৰ বিষয়ে ভাল বেয়া তেওঁ অভিমত দিব নোখোজে; কেৱল জীৱন জীৱনৰ দৰেই, অতিৰঞ্জিত কিবা এটাৰ দৰে নহয়, দেখুৱাই যায়। “Maupassant is one of the most consummate masters of the *conte* or short story that the world had ever known.”

মোপাছাঁৰ দৰে ছেক’ভৰো গল্প-সাহিত্যলৈ দান সৰহ। তেওঁৰ গল্পত বিশেষ একো, সাধাৰণতে বিচৰা ‘প্লট’ নেথাকে বুলি কব

পাৰি। আজিৰ সাহিত্যত ‘ছেক’ভিয়ান্ এটমছফেয়াৰ’ নামে জনাজাত পৰিবেষ্টনৰ স্থান যথেষ্ট আছে! এনেবিধ সাহিত্যৰ বিকাশত সহায় কৰে নতুন প্ৰণালী ‘এক্সপ্ৰেছনিজিমে’, অৰ্থাৎ মানৱ-প্ৰাণৰ অৱচেতনলোকৰ অভিব্যক্তি কৰা প্ৰয়াসে। ‘প্লট’ৰ অসঙ্গতি, অসামঞ্জস্যৰ ভিতৰত অকস্মাৎ অলি উঠা একোটা ‘অৰ্থ’ৰ (significance) পোহৰে ছেক’ভৰ সাহিত্যক উদ্ভাসিত কৰি মানুহৰ কাষ চপায়। মোপাছাঁ, ছেক’ভ আদিয়ে গল্প-সাহিত্যত নতুন ৰীতি (technique) দি গৈছে; সেই ৰীতি বৰ্তমান কছ, চীনা আৰু স্পেনিছ সাহিত্যত গণ-জীৱন প্ৰকাশ কৰা উদ্দেশ্যে প্ৰয়োগ কৰা হৈছে। গণ-সমষ্টিৰ জীৱনৰ বাবে যি সংগ্ৰাম, সেই সংগ্ৰাম ইয়াৰ জৰিয়তে জিলিকি আছে।

আজিৰ যুগে কোনো ধৰাবন্ধা প্ৰকাশ-প্ৰণালীত বিশ্বাস নকৰে। সাহিত্যৰ সকলো বিভাগতে মানৱাত্মাৰ মুক্তিকামী মন সজাগ হৈ উঠি বিদ্ৰোহ ঘোষণা কৰিছে। বৰ্তমান যুগে “any method is right, every method is right, that expresses what we wish to express” বুলি উপলব্ধি কৰিছে। মানৱ মনৰ প্ৰকৃত প্ৰকাশ দিব পৰা যি কোনো প্ৰকাশভঙ্গীয়েই সৎ। ইয়াৰ জৰিয়তে প্ৰকাশভঙ্গীৰ স্বাধীনতা স্বীকাৰ কৰি লোৱা হৈছে।

আধুনিক গল্প-সাহিত্য

গল্প-সাহিত্য আধুনিক যুগৰ বিশেষ সম্পত্তি। ইয়াৰ জন্ম অতি প্ৰাচীন। অতি পুৰণি কালৰে পৰা এনে সাহিত্যৰ প্ৰতি মানুহৰ সহজ আকৰ্ষণ দেখা যায়। ৰূপকথা শুনি মানুহে ভাল পায়। পুৰণি ৰূপকথাৰ উদ্দেশ্য আছিল বাস্তৱ মানুহৰ বাবে অবাস্তৱ, কল্পলোকৰ মানুহ গঢ়া। সাধাৰণতে ৰূপকথাৰ পৃথিৱী আৰু সৌৰ জগতৰ পৃথিৱীৰ ৰূপ বেলেগ; ৰূপকথাৰ জগত 'ফুলকোঁৱৰ'ৰ জগত, 'পখী-ঘোঁৰা'ৰ জগত। যি আবেগেৰে মানুহে পুতলা গঢ়ে, সেই একে আবেগেৰে সি ৰূপকথাৰ কাল্পনিক মানুহ গঢ়ে। সাধুকথা বা ৰূপকথা বোমাৰ্শিক জগতৰ বস্তু।

প্ৰাচীন গল্প-সাহিত্যৰ ৰূপ সম্পূৰ্ণ বাষ্পময় আছিল বুলি ভবাটো ভুল হ'ব। এনে গল্প-সাহিত্য বহু প্ৰকাৰে উপদেশমূলক আছিল। ইয়াৰ জৰিয়তে নীতি-বাক্য প্ৰচাৰ কৰা হৈছিল। সাধুকথাৰ চলেৰে প্ৰচাৰকাৰ্য্য কৰা এনে সাহিত্যৰ উদ্দেশ্য আছিল।

পাশ্চাত্য দেশৰ দৰে প্ৰাচ্যতো গল্প-সাহিত্যৰ জন্ম অতি প্ৰাচীন। গল্প, আখ্যান আদিৰ পিনৰ পৰা সংস্কৃত সাহিত্য বিশেষ চহকী। পঞ্চতন্ত্ৰ, হিতোপদেশ, কথা-সবিসংগৰ কথা সকলোৰে জানে। বুদ্ধজাতক কিছুমান গল্পৰ সমষ্টিহে। মহাভাৰততো ভালেমান আখ্যান আছে।

আধুনিক যুগ বেলেগ। আধুনিক সাহিত্য আধুনিক জীৱনৰ দৰে বেলেগ আৰু জটিল। সাহিত্য গতানুগতিকতাৰ সীমাত সোমাই থকা নাই; ই পাৰ ভাঙি নতুন ৰূপ লৈছে। চুটি-গল্প নতুন সাহিত্যৰ এটা বিশেষ অঙ্গ। পুৰণি সাধুকথাৰ বিজ্ঞিত ইয়াৰ ৰূপ বহুগুণে বেলেগ।

আধুনিক যুগৰ জীৱন জটিল হোৱাত মানুহৰ চিন্তা আৰু কৰ্মক্ষেত্ৰও জটিল হৈছে। ভিক্টোৰিয়ান যুগৰ মানুহৰ দৰে বৃহৎ একোখন নাটক বা উপন্যাস লৈ থাকিবলৈ বৰ্তমান মানুহৰ সময়ৰ নাটনি হৈছে। আধুনিক মানুহৰ দ্ৰুতগতিৰ কৰ্মব্যস্ত জীৱন। গতিকে এই যুগৰ মানুহৰ মানসিক পৰিপুষ্টিৰ বাবে সাহিত্য-সৃষ্টি হ'ব লাগিব চুটি বা চমু। সেই বুলি আধুনিক যুগে দীঘলীয়া নাটক বা উপন্যাস একেবাৰে পৰিত্যাগ কৰিছে বোলাটো ভুল হ'ব। শ্বৰ 'বেক টু মেথুছেলা' নাইবা গেলছৰ্থি, পাৰ্লবাক আদিৰ উপন্যাস 'ট্ৰিলজি' আদিৰ সমাদৰ আজিও আছে। 'জাঁ ক্ৰাইষ্টোপ', 'ফ'ৰছাইট ছাগা' ইত্যাদি আধুনিক যুগৰ উৎপাদন।

চুটি-গল্প যে সাহিত্যৰ বা আৰ্টৰ আহিলা হ'ব পাৰে, সেই কথা বৰ্তমান যুগৰ আগতে খুব কমেই ভাবিছিল। অলৌকিকতাৰ প্ৰতি মানুহৰ স্বাভাৱিক প্ৰীতি প্ৰাচীন গল্প-সাহিত্যৰ জন্মৰ কাৰণ বুলিব পাৰি। ইয়াৰ বাহিৰে আন বিশেষ কাৰণ আৱিষ্কাৰ কৰা টান। সাধাৰণতে প্ৰাচীন সাধুকথা শিশু-সাহিত্যৰ পৰ্য্যায়ত পৰে।

বোপাইক লৈয়ে গলে

শুকুলা হাতীয়ে

আইক লৈয়ে গলে

ধান বেচা মুদৈয়ে। ইত্যাদি।

মনোৰম হলেও এনেবোৰ কাহিনীয়ে চকুৰ আগত শিশুৰ জগতখনহে আঁকে। আনকি পঞ্চতন্ত্ৰ, হিতোপদেশ আদিৰ বিষয়েও প্ৰায় একে কথাকে ক'ব পাৰি। অৱশ্যে এই খিনিতে এটা কথা মন কৰিব-লগীয়া—প্ৰাচীন শিশু-সাহিত্য বৰ্তমান যুগৰ মেটাৰলিঙ্ক, বেবী নাইবা এ. এ. মিলনেৰ শিশু-সাহিত্যৰ লগত নিমিলে। বৰ্তমান যুগৰ গল্প-সাহিত্যত বৰ্তমান জীৱনৰ চেতনা, সমস্যা আদি সুন্দৰকৈ প্ৰতিফলিত হোৱা দেখা যায়। এই প্ৰতিফলনৰ মাজেদি শিল্পীৰ দক্ষতা আৰু সাহিত্যৰ সৌৰভ প্ৰকাশ পায়।

চুটি-গল্পৰ চমু পৰিসৰৰ ভিতৰত মানুহৰ মনস্তত্ত্ব বা সমস্যা লৈ দীঘলীয়া আলোচনা কৰা সম্ভৱপৰ নহয়। বহু ঘটনা সমাৱেশৰ বাবেও ইয়াত সুবিধা নাই। একোটা বিশেষ মুহূৰ্ত্ত বা অৱস্থাত মানৱ মনৰ যি প্রতিক্ৰিয়া হয়, সেই প্রতিক্ৰিয়াক আশ্ৰয় কৰি চুটি-গল্পৰ জন্ম হয়। যি দৰে একোটা মূল ভাব আশ্ৰয় কৰি গীতি-কবিতা গঢ়ি উঠে, সেইদৰে চুটি-গল্পও একোটা আখ্যান কেন্দ্ৰ কৰি গঢ়ি উঠে। যদিও উপন্যাসৰ দৰে উদ্ভাসিত নহয়, তথাপি চুটি-গল্প আত্ম-সম্পূৰ্ণ আৰু সংযত।

গল্পৰ উপাদান মানুহ আৰু মানুহৰ বিচিত্ৰ অনুভূতি। জীৱন-সমুদ্ৰ মন্থনত অমৃত আৰু গৰল উভয়ৰে জন্ম হয়। অমৃত আৰু গৰল উভয়ে সত্য। চুটি-গল্প এনেবোৰ মুহূৰ্ত্ত লৈ ৰচিত। অমৃত আৰু গৰল ইয়াৰ উপাদান।

জীৱনৰ ক্ষুদ্ৰ মুহূৰ্ত্তবোৰ উপেক্ষণীয় নহয়। এনে মুহূৰ্ত্তবোৰ ক্ষুদ্ৰ যদিও সম্পূৰ্ণ: “এটা ঐক্যতান বাদন, বেটোফেনৰ চন্দ্ৰালোক গীতি।” মানুহৰ জীৱনত এনেবোৰ ক্ষুদ্ৰ মুহূৰ্ত্তৰ প্ৰভাৱ উলাই কৰিব লগা নহয়। এয়ে মানুহৰ ব্যক্তিগত অনুভূতি। ব্যক্তিগত অনুভূতিৰ ঘাত-প্ৰতিঘাত লক্ষ্য কৰিবলগীয়া; ইয়াৰ প্ৰভাৱ সমাজৰ ওপৰত পৰে। কাৰণ ব্যক্তিৰ সমষ্টিয়েই সমাজ।

চুটি-গল্পৰ ছবিবোৰ মানুহৰ, গতিকে বাস্তৱ। আৰ্টৰ পক্ষে অতি-বাস্তৱতা দোষণীয়। ই সৃষ্টিৰ অঙ্গহানি কৰে। আৰ্ট আৰু ফটোগ্ৰাফিৰ মাজত বিৰাট পাৰ্থক্য আছে। সাধাৰণতে ফটোগ্ৰাফি অতি-বাস্তৱ, গতিকে বহুগুণে কঢ়। আৰ্টত কল্পনাৰ ৰং আছে। ইয়াত অনুভূতিৰ ইঙ্গিত আছে। গতিকে ই কোমল। চুটি-গল্প আৰ্ট; ই চিত্ৰধৰ্মী, ফটোগ্ৰাফধৰ্মী নহয়।

সুন্দৰ হবলৈ হলে চুটি-গল্প সংযত হব লাগিব। বিমান চমুতে অধিক ভাব প্ৰকাশ কৰিব পৰা হয়, সিমান ভাল। এনে কৌশলে চুটি-গল্পৰ সৌষ্ঠৱ বঢ়ায়। এই বাবে গল্পৰ আবস্তাৰ আৰু অন্ত

ছয়োটা আকস্মিক হয়। মানুহৰ জীৱনত অকস্মাৎ এটা ঘটনা ঘটে। আকস্মিক ঘটনা গল্পত আকস্মিক ভাবে চিত্ৰিত হয়।

আধুনিক যুগ সমস্যাৰ যুগ। যি যুগত সমস্যা নাছিল, সেই যুগত সাহিত্যৰ ভাবধাৰা সহজ আছিল। জীৱনৰ বিবিধ সমস্যা জুখি চাই সাহিত্যৰ যোগেদি প্ৰকাশ কৰা প্ৰাচীন যুগৰ উদ্দেশ্য নাছিল; অৱশ্যে আৱশ্যকো নাছিল। আখ্যানৰ সহায়েৰে মানুহৰ মন আকৰ্ষণ কৰা আৰু লগতে আনন্দ দিয়া সাধুকথাৰ মুখ্য উদ্দেশ্য আছিল।

বৰ্ত্তমান চুটি-গল্পত গল্পাংশৰ ফালে মন দিয়া নহয়। জীৱনৰ প্ৰতি বিশেষ এটা মনোভাব (attitude) বা তথ্যৰ প্ৰকাশহে আধুনিক গল্প-সাহিত্যৰ মূলবস্তু বুলিব পাৰি। ইয়াৰ উপৰি এনে সাহিত্যত প্ৰকৃত জীৱনৰ বিবিধ সমস্যা সমূহ প্ৰতিফলিত হোৱা দেখা যায়। কেউকাষে ওলমি থকা ৰঙা-নীলা পৰ্দাবোৰ আঁতৰাই আধুনিক সাহিত্যিকৰ মতে জীৱন আচল জীৱনৰ দৰে চাব লাগিব। ক্ৰয়ডৰ মনস্তাত্ত্বিক আৱিষ্কাৰ সমূহে জীৱনৰ ৰূপ, লগে লগে সাহিত্যৰ ৰূপ সলাইছে।

পোনতে ফৰাচী দেশত বাস্তৱবাদৰ জন্ম হয়। ফ্ল'বাৰ্ট আৰু মোপাছাঁ ছয়ো গোট খাই বাস্তৱবাদৰ গুটি সিঁচিছিল; মোপাছাঁৰ চুটি-গল্প সমূহে আৰু ফ্ল'বাৰ্টৰ বিখ্যাত উপন্যাস মেডাম ব'ভেৰীয়ে সাহিত্য-জগতত নতুন আলোড়ন তুলিছিল।

প্ৰকৃত বাস্তৱবাদৰ এটা ব্যক্তিগত সৌৰভ আছে। অতি-বাস্তৱবাদত অৱশ্যে সৌৰভ নাই। প্ৰকৃত বাস্তৱবাদৰ অৰ্থ কেতিয়াও আত্মাৰ বিলোপ নহয়। আধুনিক সাহিত্যিকৰ লক্ষ্য কেতিয়াও আত্মাৰ বিলোপ কৰা নহয়। সেই বুলি ই ভগবদ্গুণী সাহিত্য নহয়; ইয়াৰ উদ্দেশ্য হৈছে মানুহৰ বৈপ্লৱিক শক্তি স্বীকাৰ কৰা। জন-শক্তিয়ে ৰাষ্ট্ৰ ভাঙিব পাৰে, গঢ়িবও পাৰে। আধুনিক সাহিত্যিকৰ লক্ষ্য আত্মাৰ সজীৱ কৰা; আত্মাৰ প্ৰকৃত বাস্তৱ

সাহিত্যত প্রকাশ কৰা। বাস্তৱবাদ বস্তুতাত্ত্বিকতা নহয়। এই খিনিতেই বহুতে ভুল কৰে। বাস্তৱবাদ বা বস্তুতাত্ত্বিকতা একেটা মুদ্ৰাবে দুটা পিঠি বুলি ভবাটো ভুল।

বাস্তৱবাদৰ সৌৰভ বহুতে সাময়িক, আৰু ক্ষণস্থায়ী বুলি ভাবে। বাস্তৱবাদৰ সৌৰভ বিশ্বজনীন বা সার্বজনীন হোৱাৰ প্ৰমাণ বিশ্বসাহিত্যত অলেখ আছে। উদাহৰণ স্বৰূপে ফ্ল'ৰাট বাস্তৱবাদৰ ওজা; এওঁৰ চৰিত্ৰবোৰ বাস্তৱবাদৰ প্ৰতিভা যদিও সিবোৰৰ সৌন্দৰ্য্য সার্বজনীন নোহোৱাকৈ থকা নাই। উদাহৰণ স্বৰূপে মেডাম ব'ভেৰী নামৰ নাৰী চৰিত্ৰটোৰ কথা কব পাৰি।

চুটি-গল্প শ্ৰেণী হিছাপে মোপাছাঁ সকলোৰে অগ্ৰগণী। চুটি-গল্পৰ মোপাছাঁই এটা নতুন ৰূপ দিছে; ইয়াৰ যোগেদি বিশ্ব-সাহিত্য সৃষ্টি যে সম্ভৱ, সেই কথা নিপুণ শিল্পী হিছাপে জগতৰ আগত দাঙি ধৰিছে। এই খিনিতেই চুটি-গল্প আৰু উপন্যাসৰ যে প্ৰভেদ যথেষ্ট সেই কথা মন কৰিব পাৰি। ই কেৱল আকাৰৰ প্ৰভেদেই নহয়, প্ৰকাশভঙ্গী, ভাবধাৰা আদিৰো প্ৰভেদ। গোটেই জীৱন উপন্যাসৰ যোগেদি বিশ্লেষণ কৰি চাব পাৰি; চৰিত্ৰ অঙ্কন বা গল্পৰ উঠন-পতনৰ বাবে লেখা উপন্যাসত সাধাৰণতে বহুত সুবিধা আছে। এনে অৱস্থাত চুটি-গল্পক উপন্যাসৰ চমু সংস্কৰণ বুলি ভবা ভাঙৰ ভুল। চুটি-গল্প উপন্যাসিকা (novelette) নহয়। ইয়াৰ বীতি-নীতি সকলো বেলেগ; ই জীৱনৰ বিস্তৃত প্ৰকাশ নহয়। দৰাচলতে জীৱনৰ মুহূৰ্ত্ত বিশেষৰ চকামকা ছবিহে। জীৱনৰ কোনো এটা মুহূৰ্ত্তৰ ইয়াক সম্পূৰ্ণ অথচ আকস্মিক প্ৰকাশ বুলিব পাৰি।

মোপাছাঁ নিপুণ শিল্পী। জীৱনৰ একোটা মুহূৰ্ত্ত, একোটা সাধাৰণ ঘটনা লৈ অপূৰ্ব চুটি গল্প একোটা সৃষ্টি কৰাত মোপাছাঁ সিদ্ধহস্ত। কোনোবা হোটেলৰ ভিতৰৰ, নাইবা চলন্ত ৰেলগাড়ীৰ কোঠালিৰ মুহূৰ্ত্ত একোটা মোপাছাঁই এনে দক্ষতাৰে সজাইছে যে

সিবোৰত শিল্পীৰ কৌশল বা শিল্পকলা দেখি আচৰিত নহৈ নোৱাৰি। মোপাছাঁৰ প্ৰকাশভঙ্গীত অযথা শব্দৰ সমাৱেশ নাই; নাইবা মিছা নৈতিক উপদেশো নাই।

বহুতৰে মুখত মোপাছাঁৰ নায়ক-নায়িকা “ইতৰ অনুভূতিৰ দ্বাৰা চালিত”, এনে ধৰণৰ মন্তব্য শুনা যায়। তথাপি মোপাছাঁৰ নৈতিক মন মিছাতে বিদ্ৰোহ কৰি উঠিব খোজা নাছিল। কাৰণ প্ৰকৃততে এয়ে মানুহৰ জীৱন; মানুহ দেৱতা নহয়। মানুহৰ দুৰ্বল মুহূৰ্ত্ত আছে। (পৌৰাণিক আখ্যানবোৰ যদি সঁচা হয়, তেন্তে দেৱতাসকলো দুৰ্বল মুহূৰ্ত্তৰ হাতসৰা দেখা নেযায়।) এই খিনিতে এটা কথা জানি থোৱা উচিত হব যে মোপাছাঁই মানুহৰ দুৰ্বলতাসমূহ অনুমোদন কৰিব খোজা নাছিল। জীৱনৰ ইয়ো এটা সত্য; গতিকে মোপাছাঁৰ সাহিত্যত ৰুঢ় যদিও, এনে সত্যৰ প্ৰকাশ দেখা যায়। মোপাছাঁৰ সাহিত্যত বিদ্ৰূপ নাই, অতিৰঞ্জিত অভিব্যক্তিও নাই। আড়ম্বৰশূন্য ভাবৰ বাহন ভাষাও সেইদৰে আড়ম্বৰশূন্য।

জীৱনৰ সৌন্দৰ্য্যসমূহত উটিবুৰি ফুৰিলে যে নহয়, সেই কথা মোপাছাঁই জগতক শিকাইছিল। ইয়াকে কৰিবলৈ হলে সাহিত্যিকৰ জীৱন-অভিজ্ঞতা অসম্পূৰ্ণ হৈ থাকিব। জীৱনটো পৰিপাটীকৈ সজাবলৈ হলে জীৱনৰ বাহ্যিক আৱৰণৰ মাজত লুকাই থকা আৱৰ্জ্ঞনাবোৰলৈকো চকু দিব লাগিব। এনে ধৰণৰ দৃষ্টিপাতৰ উদ্দেশ্য প্ৰতিকাৰ আৰু প্ৰতিবিধান। জীৱনৰ অমৃত আৰু গৰল দুয়োটাকে প্ৰকাশ কৰিব নোৱাৰিলে, সাহিত্য এচলীয়া হয়। সাহিত্য এচলীয়া হোৱাটো বাঞ্ছনীয় নহয়।

যুবক-যুবতীৰ প্ৰেম-প্ৰতিদানক ভেটি কৰি সাধাৰণতে বহু সময়ত সাহিত্য গঢ়ি উঠা দেখা যায়। আধুনিক যুগৰ মনস্তাত্ত্বিক চিন্তাধাৰা অনুসৰি নৰ-নাৰীৰ প্ৰেম-প্ৰতিদানৰ ব্যাখ্যা বেলেগ হৈছে। পশু-পক্ষীৰ দৰে মানুহৰো অৱচেতন মনোজগতত সৃষ্টি-

স্পৃহা স্পৃগু আকাবত থকা দেখা যায়। প্রেম বাস্পময় হাঁহাকাৰ ধ্বনি নহয়; ইয়াৰ অৰ্থ আছে। ইয়াৰ এটা বাস্তৱ মূল্য আছে; সামাজিক মূল্যও আছে। নব-নাৰীৰ যৌন-জীৱন এনে দৰে চাব পাৰিছিল বাবেই মোপাছাঁৰ চুটি-গল্পৰ ধাৰা সুকীয়া আছিল। নায়ক-নায়িকাৰ চৰিত্ৰ পৰিকল্পনাও মোপাছাঁৰ সুকীয়া আছিল।

মোপাছাঁৰ বাহিৰেও আধুনিক সাহিত্যত বিশেষ আন এক শ্ৰেণী চুটি-গল্প থকা দেখা যায়। এই শ্ৰেণী চুটি-গল্পৰ স্বৰূপ বোমাটিক বাস্তৱবাদ। গল্প-সাহিত্যৰ বিকাশ ফৰাছী দেশৰ দৰে কিছু দেশতো হয়। কিছু দেশৰ গল্প-সাহিত্যিক সকলৰ ভিতৰত ছেক'ভ অগ্ৰগণী। এই জনা গল্প-সাহিত্যিকৰ মতে অৱচেতন মনোজগতৰ ছবিৰ ভিতৰেদিহে মানৱাত্মাৰ সঠিক প্ৰতিমূৰ্ত্তি জিলিকি উঠে। প্ৰকৃত বস্তু মানৱাত্মা। অসংযত পৰিবেষ্টনৰ জৰিয়তে ছেক'ভে ইয়াক প্ৰকাশ কৰিছিল; এই পৰিবেষ্টনৰ মাজত অন্তৰৰ উত্তেজনা, অনুভূতি, সকলো খিনি উথলি উঠে। প্ৰকৃত মনস্তত্ত্বৰ ব্যাখ্যা এনে দৰেই হয়। মানুহৰ মনোজগতৰ লগত বহিৰ্জগতৰ সংঘাতত হোৱা সমস্যাসমূহ লৈ ছেক'ভৰ সাহিত্য গঢ়ি উঠিছে।

এই জনা গল্প-সাহিত্যিকৰ গল্পত সাধাৰণতে বিশেষ কোনো গল্পাংশ বা প্লট নেথাকে। গল্পৰ মূল ভাব হিছাপে যেই কোনো স্বাভাৱিক উত্তেজনা বা অনুভূতিয়েই যথেষ্ট। সাধাৰণতে এওঁৰ গল্পবোৰক atmosphere stories অৰ্থাৎ পৰিবেষ্টনৰ সাধু হিছাপে লোৱা হয়। এই নতুন বীতি অৱশ্যে চুটি-গল্পৰ চাৰি সীমাৰ মাজতে আৱদ্ধ থকা নাই; সাহিত্যৰ আন আন বিভাগতো ই প্ৰতিপত্তি বিস্তাৰ কৰিছে। এই প্ৰণালীৰে জেমছ জয়েছে উপন্যাস বচনা কৰিছে; এই উপায়েৰে অৰ্থাৎ স্বাভিৱ্যক্তিৰ জৰিয়তে জাৰ্মান সাহিত্যিক আৰ্ণষ্ট ট'লাৰ আৰু আমেৰিকাৰ অ'নীলে নাটক বচনা কৰিছে।

ইংলণ্ডৰ সাহিত্য-জগতত ছেক'ভৰ বীতিৰ সমাদৰ বেচি।

কেথ'বীন মেনছফিল্ড, ছ'মাৰছেট ম'ম, হাডছন্ আদিৰ চুটি-গল্প বচনা প্ৰণালী ছেক'ভীয়। কেথ'বীন্ মেনছফিল্ডৰ লক্ষ্য কেৱল বাহিৰ-জীৱনৰ ছবি অঁকা নহয়। ইয়াৰ মাজত লুকাই থকা অৱচেতন জগতবো প্ৰকাশ কৰা।

মুঠতে আধুনিক চুটি-গল্প সাহিত্যৰ বিশেষকৈ এয়ে হ'ল দুটা সৃষ্টি বা দুখন নৈ। এখন বাইন্ নৈৰ দৰে বেগী আৰু তেজী; আনখন ভল্গাৰ দৰে প্ৰশান্ত আৰু বোমাটিক।

অতীজতে গীতৰ সহায়েৰে জন-সমাজক স্পৰ্শ কৰা হৈছিল। সেই ঠাই বৰ্তমান চুটি-গল্প আৰু উপন্যাসে লৈছে। মোপাছাঁ ই আৰু ছেক'ভে চুটি-গল্পৰ দুটা বীতি (technique) দি গৈছে। আধুনিক প্ৰগতিবাদী বচকৰ হাতত ই বিচিত্ৰ ভঙ্গীত প্ৰকাশ পাইছে। আধুনিক কিছু আৰু চীনদেশীয় গল্প-সাহিত্যৰ ফালে লক্ষ্য কৰিলেই কথাৰ মৰ্ম বুজিব পৰা যাব। গণ-জীৱন এনেবোৰ চুটি-গল্পৰ মাজেদি সুন্দৰকৈ প্ৰকাশ পাইছে। উদাহৰণ স্বৰূপে নিক'লাই টিক'নভ, তিঙলিঙ ইত্যাদিৰ কথা উল্লিখ্য পাবি। বৰ্তমান ভাৰতীয় সাহিত্যতো ইয়াৰ প্ৰভাৱ নপৰাকৈ থকা নাই। উদাহৰণ স্বৰূপে প্ৰেমচাঁদ, মূলক্বাজ আনন্দ ইত্যাদিৰ গল্প-সাহিত্যলৈ আঙুলিয়াব পাৰি। গল্প-সাহিত্যই আধুনিক সাহিত্যৰ বুৰঞ্জীত এটা বিশেষ স্থান অধিকাৰ কৰিছে।

উদ্দেশ্যধৰ্মী সাহিত্য

সাহিত্যত উদ্দেশ্যবাদ নীচাত্মক পুথিগত প্ৰশ্ন নহয়। আৰ্টৰ ধাৰা, ইয়াৰ বিষয়বস্তু আৰু প্ৰকাশভঙ্গী কেনে ধৰণৰ হোৱা উচিত, এনেবোৰ প্ৰশ্নই সাহিত্যিক আৰু শিল্পীৰ অন্তৰত ঢটু তুলিছে। একশ্ৰেণী সমালোচকৰ মতে আৰ্ট ‘স্বাধীন’ আৰু ‘বিশুদ্ধ’ হোৱা উচিত; লিখকৰ ভাবাবেগ প্ৰকাশ কৰাই ইয়াৰ ঘাই ধৰ্ম। আৰ্ট সুৰময়, বৰ্ণময় ৰূপ-ৰেখাৰ এক বিচিত্ৰ সমাবেশ। আন এটা শ্ৰেণীৰ মতে আৰ্টৰ প্ৰকাশত সৌন্দৰ্য্যবোধ থকা উচিত; সেই বুলি ই বাস্তৱ জীৱনৰ পৰা আঁতৰি থকা উচিত নহয়। আৰ্টৰ বিষয়বস্তু জনগণৰ চিন্তা আৰু ভাবাবেগ হব লাগিব; এই পিছৰটো বস্তুৰ লগত সদায়েই ‘প্ৰচাৰমূলক’ কথাটো জড়িত থাকে। কাৰণ ইয়াৰ জৰিয়তে নীতিশাস্ত্ৰ, নৈতিক মত ইত্যাদিৰ সপক্ষে বা বিপক্ষে আৰ্টৰ এটা বিশেষ ধাৰাৰ প্ৰচলন হৈছে।

আৰ্ট ‘বিশুদ্ধ’ হব লাগে বুলি মত প্ৰকাশ কৰোঁতা সকলে উদ্দেশ্যধৰ্মী সাহিত্যিকক তীব্ৰ সমালোচনা কৰে। এওঁলোকৰ মতে ৰূপ সৃষ্টিৰ কলা-কৌশলেই আৰ্টৰ ঘাই ধৰ্ম। উদাহৰণ স্বৰূপে তিয়ফিল গটিয়েই আৰ্টৰ পূৰ্ণ স্বাধীনতা দাবী কৰিছিল; এওঁৰ মতে কবিতাৰ ৰচনাই ইয়াৰ শেষ সীমাবেধ। ইয়াৰ বাহিৰে কবিতাৰ কোনো আদৰ্শ বা উদ্দেশ্য নাই। ই কেৱল পঢ়ুৱৈ সকলৰ অন্তৰত সৌন্দৰ্য্যবোধ জগাই তোলে; দাৰ্শনিক সকলৰ মত আৰু কান্টৰ কচিবোধৰ পৰাই এই মতৰ জন্ম। কান্টৰ মতে অসীম আনন্দৰ মাজতেই কচিবোধৰ উহ লুকাই আছে। গটিয়েৰ মতে দৰাচলতে মহৎ কবিতাৰ প্ৰতিষ্ঠা কৰিব পৰা ক্ষমতা একো নাই।

আচলতে বিশুদ্ধ আৰ্ট বোলা এটা মৌলিক কথা নাই।

০ বাস্তৱ জগতৰ সম্ভাৱ লৈ, শিল্পীৰ চকুত চাৰিউ কাষৰ বস্তুবোৰ যি ধৰণেৰে ধৰা দিয়ে, সেই ধৰণেৰে তাৰ বৰ্ণনা দিয়াটো শিল্পীৰ ঘাই কাম। জনগণৰ সাহিত্য, য’ত জনগণৰ ভাবাবেগ পৰিস্ফুট হয়, তাক আমি বাস্তৱ-সাহিত্য বোলা। য’ত অসঙ্গতি বা পাৰ্থক্য আমাৰ চকুত পৰে সি হৈছে সম্পূৰ্ণৰূপে মানসধৰ্মী প্ৰতিফলন। বেল্জাকে ‘হিউমেন কমেডী’ৰ পাতনিত লেখিছে: “মানৱ জীৱনৰ বেলেগ বেলেগ সমস্যা সমাধান সম্বন্ধে সাহিত্যিকৰ সুস্পষ্ট অভিমত আছে।” ইয়াৰ সমৰ্থনত বেল্জাকে ৰোগান্ডৰ উক্তি তুলি দিছে: “নৈতিক আদৰ্শ আৰু ৰাজনীতি সম্বন্ধে প্ৰত্যেক সাহিত্যিকৰে একোটা সুস্পষ্ট মতামত থকা আৱশ্যক।” লিং টলষ্টয় প্ৰধানতঃ এই মতৰ সমৰ্থক। ১৯০৮ চনত এখন চিঠিত তেওঁ লেখিছিল: “প্ৰত্যেক লেখকেই কোনো এটা ভাবক নিপুণ ভাবে প্ৰকাশ কৰা কামনা অন্তৰত পোষণ কৰে। মোৰ মনেৰে যেতিয়াই সেই অপ্ৰকাশিত ভাবে প্ৰকাশ বিচাৰি সাহিত্যিকৰ মন উদ্ভাৱল কৰে, সেই মুহূৰ্ততে তাক প্ৰকাশ দিয়া উচিত।”

যি সকল বিশুদ্ধ আৰ্টৰ সেৱকে কেৱল মাক্সবাদী সমাজে সাহিত্য-ক্ষেত্ৰত উদ্দেশ্যবাদৰ ধ্বনি তুলিছে বুলি সাধাৰণতে কয়, সেই সকলে ওপৰত কৈ অহা সাহিত্যিক দুজনৰ ফালে মন দিলেই বুজিব পাৰিব। এই সকলৰ বিৰুদ্ধে মাক্সবাদৰ অভিযোগ অনা অসম্ভৱ কথা। দৰাচলতে সামাজিক পৰিৱেশক স্বীকাৰ কৰা অক্ষমতাৰ বাবেই “আৰ্টৰ কাৰণে আৰ্ট”—এনে ধৰণৰ মনোভাব সৃষ্টি হৈছে। উনবিংশ শতাব্দীৰ প্ৰথম ভাগৰ বোমাৰ্টিছিজম, কচিবাগীশ সকলৰ বুৰ্জোৱা সমাজ-ব্যৱস্থাৰ বিৰুদ্ধে প্ৰতিবাদ বুলি আখ্যা দিব পাৰি। আধুনিক কচিবাগীশ বহুতৰে প্ৰাণত বৰ্তমানৰ জীৱন-যাত্ৰা প্ৰণালীয়ে গভীৰ অসন্তোষৰ সৃষ্টি কৰিছে। অথচ সমাজতান্ত্ৰিক ব্যৱস্থা প্ৰৱৰ্ত্তনৰ কাৰণে যি এটা নীতিৰ প্ৰয়োজন, তাৰ প্ৰতি এওঁলোকে বিৰূপ মনোভাব পোষণ কৰে। এই পিনৰ

পৰা বোমাটিকসকলৰ লগত এওঁলোকৰ চিন্তাধাৰাৰ এটা বিশেষ সঙ্গতি চকুত পৰে। এওঁলোকেও বোমাটিক সাহিত্যিকসকলৰ দৰে সামাজিক অৱস্থাৰ পৰিৱৰ্ত্তন কামনা কৰে; কিন্তু সামাজিক অৱস্থাৰ পৰিৱৰ্ত্তন কেনে দৰে হ'ব, সেই প্ৰশ্নৰ উত্তৰ দিব নোখোজে। গতিকেই এওঁলোকে সাধাৰণতে বাস্তৱ বিষয়বস্তু পৰিহাৰ কৰি বিপ্লৱৰ ভূমি দিয়ে।

উদ্দেশ্যবাদৰ অভিযোগ, বিশেষকৈ মাক্সবাদী সমাজৰ বিপক্ষে অনা হয়। ইয়াৰ উত্তৰত অ-মাক্সীয় আধুনিক আৰু পুৰণি সাহিত্যও যে উদ্দেশ্যবাদৰ পিনৰ পৰা মুক্ত নহয়, সেই কথা ক'ব পাৰি। উদাহৰণ স্বৰূপে ইংৰাজী সাহিত্য নিশ্চিত ভাবে উদ্দেশ্য-ধৰ্ম্মী। ইয়াৰ প্ৰমাণ স্বৰূপে ছেক্সপীয়েৰৰ সাহিত্য ধৰা যাওক; সেই সাহিত্য কেৱল উদ্দেশ্যধৰ্ম্মীয়েই নহয়, প্ৰচাৰমূলকো। যোৱা মহাসমৰ দুখনৰ সময়ত কিমানবাৰ যে তলত দিয়া ফলকনব্ৰিজৰ পংক্তিসমূহ উক্তি কৰা হৈছিল, ভাবিলে আচৰিত হ'ব লাগে :

This England never did, nor ever shall
Lie at the proud foot of a conqueror ...
Come the three corners of the world in arms,
And we shall shock them. Nought shall make us rue,
If England to itself do rest but true,

এই প্ৰসঙ্গত উইলছন্ নাইটৰ ১৯৪৪ চনত প্ৰকাশিত 'অ'লিভ্ এণ্ড দি শ্বৰ্ড' নামৰ কিতাপখন স্মৰণীয়। ছেক্সপীয়েৰে বিভিন্ন ৰচনাত প্ৰচাৰ কৰা দেশপ্ৰেমৰ কথা এই কিতাপত আঙুলিয়াই দিয়া হৈছে।

সাহিত্য-ক্ষেত্ৰত যি সকল ইউৰোপীয় মনীষীয়ে উদ্দেশ্যধৰ্ম্মী চিন্তাধাৰাৰ প্ৰৱৰ্ত্তন কৰিছে, সেই সকলৰ ভিতৰত বেন্ জঞ্চন্ অন্যতম। 'এভৰিমেণ ইন হিচ হিউমাৰ'ৰ শেষ অঙ্কত তেওঁ সাহিত্যৰ উদ্দেশ্য "মানুহৰ ভুল-ভ্ৰান্তিৰ জৰিয়তে নিৰ্দোষ বহুস্তৰ সৃষ্টি কৰি,

বিভিন্ন সময়ৰ যথাযথ ৰূপ প্ৰকাশৰ প্ৰয়াস" বুলি অভিহিত কৰিছে। 'ভ'লপোন' নাটকৰ ভূমিকাত তেওঁ লেখিছে : "সংশোধন আৰু সংস্কাৰৰ বাবে মই অহোপুৰুষাৰ্থ কৰিম।" ছেক্সপীয়েৰ আৰু বেন জঞ্চনতকৈ মিল্টন আৰু বুনিয়ন যে বেচি উদ্দেশ্যধৰ্ম্মী, এই কথা অস্বীকাৰ কৰা টান।

অষ্টাদশ শতিকাৰ গোটেই ইংৰাজী উপন্যাস-সাহিত্যৰ মাজত নৈতিক উদ্দেশ্যবাদৰ এটা প্ৰবাহ স্পষ্ট ভাবে বৈ থকা দেখা যায়। ডিকো, চুইফ্ট, ৰিচাৰ্ডছন্, ফিল্ডিং, শ্ৰোলেট, গল্ডস্মিথ—এওঁলোক প্ৰত্যেকৰে এটা নিজা দৃষ্টিভঙ্গী আছে। যি কোনো লেখকৰ সাহিত্যতে তেওঁৰ নৈতিক মতাদৰ্শ এটা বিশিষ্ট অঙ্গ হিছাপে প্ৰকাশ পাইছে। অষ্টাদশ শতিকাৰ কাব্য আৰু নাটক আধুনিক যুগৰ উপন্যাসৰ দৰেই উদ্দেশ্যধৰ্ম্মী। কিপলিং, বাৰ্ণাৰ্ড শ্ব, ৱেলছ ইত্যাদিৰ বিশ্ব-বিস্তৃত সাহিত্য এক বিশেষ মনোভাৱ বা মতাদৰ্শৰ প্ৰত্যক্ষ প্ৰচাৰ; এওঁলোকৰ বহুতেই খোলাখুলি ভাবে উদ্দেশ্যবাদৰ কথা স্বীকাৰ কৰে। ইংৰাজী, ফৰাছী, মাৰ্কিণ, কোনো সাহিত্যই উদ্দেশ্যবিহীন নহয়। 'বিশুদ্ধ' আৰ্টৰ সাধক সকলে যদি এই কথা অসত্য বুলি ভাবে, তেন্তে ছেক্সপীয়েৰ, মিল্টন, ৱৰ্ডছৱৰ্থ বায়ৰণ, টেনিছন, ডিকেন্স, কিপলিং, ৱেলছ, শ্ব ইত্যাদিৰ নাম সেই সকলে মনৰ পৰা মুচি পেলোৱা উচিত।

যুগধৰ্ম্মৰ প্ৰেৰণাই যেতিয়াই লেখকৰ দৃষ্টি আকৰ্ষণ কৰে, তেতিয়াই উদ্দেশ্যবাদ বাধা দিয়া টান হৈ পৰে। এই আৱেগ আৰু অনুভূতি ৰুছিয়া, ইংলণ্ড, আমেৰিকা আৰু আন আন দেশৰ প্ৰায়বোৰ লেখকৰ মাজতে দেখা যায়। জনগণৰ জীৱনৰ প্ৰতি গভীৰ আগ্ৰহ, তেওঁলোকৰ আশা-আকাঙ্ক্ষা আৰু ভৱিষ্যতক ৰূপ দিয়া আৰু সহায় কৰা মহৎ সঙ্কল্পই আৰ্ট সমৃদ্ধ আৰু মহৎ কৰে। ই লেখকক মহত্তৰ সাহিত্যসৃষ্টিৰ প্ৰেৰণাবে উদ্বুদ্ধ কৰি তোলে; গতিকে বহু ক্ষেত্ৰত উদ্দেশ্যবাদ কেৱল সামাজিক তাৎপৰ্য্যৰ মাজতে

সীমাবদ্ধ নহয়, সাহিত্যৰ শিল্প-নৈপুণ্যও ইয়াৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে।
প্রকাশ-নৈপুণ্যৰ জৰিয়তে জীৱনৰ সমস্যা সমাধানৰ প্ৰতি লেখকক
সজাগ, সতৰ্ক দৃষ্টিসম্পন্ন কৰিব পৰাটো হৈছে সাৰ্থক সৃষ্টি।
এসময়ত মেকছীম্ গৰ্কীয়ে লেখিছিল : “এনে কোনো সমস্যা নাই,
যি কিছু সাহিত্যত আলোচিত হোৱা নাই, যাৰ সমাধানৰ বাবে
চেপ্টা চলা নাই। ‘কি কৰিব লাগিব’ (এন, চাবনিছেভস্কিৰ এখন
উপন্যাস), ‘শ্ৰেষ্ঠ পথ কি’ (এ, হাৰজেনৰ এখন উপন্যাস),
‘অপৰাধ কাৰ’ এনেবোৰ প্ৰশ্নই কিছু সাহিত্য আচ্ছন্ন কৰি থৈছে।”
সেই সময়ৰ ধনতান্ত্ৰিক বিধি-ব্যৱস্থাত উৎপীড়িত কিছু জনসাধাৰণৰ
মনত এনেবোৰ প্ৰশ্নৰ উদয় হৈছিল।

জাতিৰ দুখ আৰু বেদনা, এই ভাবধাৰাই কিছু সাহিত্যৰ এক
মাত্ৰ উপজীৱ্য। নিপুণতম কলা-কৌশল এই সাহিত্যৰ এটা
বিশিষ্ট আৱেদন। পছিমৰ পাঠক সমাজৰ মতে কিছু সাহিত্যৰ
প্ৰভাৱ কেৱল কলা-কৌশলত নহয়, মহৎ বিষয়বস্তু, দাৰ্শনিক
ভাবধাৰা আৰু মানৱ অন্তৰৰ নিভৃততম ছবি পাঠকৰ আগত দাঙি
ধৰিব পৰা ক্ষমতাত নিৰ্ভৰ কৰে। ‘টলষ্টয় আৰু দষ্টয়’ভস্কিৰ নিচিনা
চিন্তাশীল লেখকৰ সাহিত্যই এইবোৰ বৈশিষ্ট্যৰ বাবে আজি জগত
জোৰা খ্যাতি লাভ কৰিছে।

কিছু সমালোচনা-সাহিত্যৰ স্ৰষ্টা ভি, জি, বেলিনস্কিয়ে এঠাইত
লেখিছে : “সৌন্দৰ্য্য আৰ্টৰ এটা অপৰিহাৰ্য্য অঙ্গ। সৌন্দৰ্য্যহীন
আৰ্টৰ কোনো অস্তিত্ব নাই, থাকিবও নোৱাৰে। এইটো অবি-
সংবাদী সত্য।” কিছু সমালোচকে স্বীকাৰ কৰে : “সৌন্দৰ্য্যবোধ
আৰ্ট উপলব্ধিৰ ভূমিকা; ই আৰ্টৰ ভিতৰতে সম্পূৰ্ণ, এনেবিধ
কথা আৰ্টৰ ধাৰাবাহিক ইতিহাসৰ প্ৰথম সোপান। ইয়াক
অস্বীকাৰ কৰিবলৈ গলে, আৰ্ট উপলব্ধি সম্ভৱ নহয়। কিন্তু এই
গণ্ডীৰ মাজত নিজকে সীমাবদ্ধ ৰাখিলে আৰ্ট বিশ্লেষণ সম্পূৰ্ণ নহয়।”

বেলিনস্কিৰ অভিমত : “মাটিৰ পৃথিৱী এৰি শিল্পীয়ে মেঘৰ

দেশত ঘৰ সাজিব, মানুহৰ দুখ আৰু বেদনা, আশা আৰু আকাঙ্ক্ষাই
শিল্পীৰ বহুশ্রম স্বপ্ন আৰু কৰি-শুলভ তন্ময়তা স্পৰ্শ কৰিব
নোৱাৰিব, এনে মনোভাবৰ সাহিত্য কেতিয়াও দীৰ্ঘস্থায়ী হব
নোৱাৰে। চৰায়ে গীত গায়; গীত নেগালে তাৰ উপায় নাই।
পৃথিৱীত এনে এক শ্ৰেণীৰ মানুহৰ সৃষ্টি হৈছে, যি চৰাইৰ দৰে
গীতধৰ্মী। ই মৰ্মান্তিক হলেও সঁচা। এওঁলোকে মানৱ-সমাজৰ
আঁতৰত থাকি সৃষ্টি কৰে। মানৱ-সমাজৰ ব্যথা-বেদনাই এওঁ-
লোকৰ অন্তৰ স্পৰ্শ নকৰে। মানুহৰ কামনা, আশা আৰু
আকাঙ্ক্ষাৰ লগত ইয়াৰ কোনো সংযোগ নাই। আকাশত এওঁ-
লোকে বাহ সাজে। নিজৰ অন্তৰ-আত্মাৰ ভিতৰত এওঁলোকে
আনন্দ আৰু সান্ত্বনাৰ উহ বিচাৰে। এই আত্মকেন্দ্ৰিকতাৰ কাৰ্য্য
ৰূপকেই এওঁলোকে বোলে জীৱন। এওঁলোকৰ মতে এই জীৱন
শাস্ত আৰু অপৰিৱৰ্ত্তনীয়; জীৱন তুচ্ছ হাঁহি-কান্দোঁনৰ বহু
ওপৰত।”

এই প্ৰসঙ্গত বেলিনস্কিৰ আৰু এফাকি কথা উদ্ধৃত কৰিব
পাৰি : “সৰ্বপ্ৰথমে আৰ্ট, আৰ্ট হব লাগিব। একমাত্ৰ এই
স্বীকৃতিৰ ভেটিতেই আৰ্টৰ ক্ষেত্ৰত অন্তৰাত্মাৰ প্ৰকাশ সম্ভৱ। এই
প্ৰতিশ্ৰুতিৰেই আৰ্টে যুগে যুগে সমাজ-জীৱন গঢ়ি তোলে, ভৱিষ্যত
নিয়ন্ত্ৰিত কৰে। আঙ্গিক সমৃদ্ধি নহলে, কেৱল কৰিতাৰ ভাব-
সৌন্দৰ্য্য বা আধুনিক সমস্যা বিশ্লেষণ কৰিব পৰা শক্তি, সাৰ্থক
আৰ্ট সৃষ্টিৰ পক্ষে যথেষ্ট নহয়। এই শ্ৰেণীৰ সাহিত্যত উদ্দেশ্য
মহৎ হলেও, ৰচনাৰীতি দুৰ্বল হবলৈ বাধ্য।”

কিছু দাৰ্শনিক ছাবনিছেভস্কিয়ে হেগেলৰ আদৰ্শবাদী কচিবোধৰ
ঠাইত বাস্তৱবাদী কচিবোধৰ স্থান দিছে। প্লেটৰ যুগ ধৰি আদৰ্শ-
বাদী সমাজে আজিকোপতি কৈ আহিছে—“ভাবেই সৌন্দৰ্য্য”।
কিন্তু ছাবনিছেভস্কিৰ মতে কথাটো সঁচা নহয়। তেওঁৰ মতে
“জীৱনেই সৌন্দৰ্য্য”, এই বুলিয়ে কোৱা উচিত। ইয়াৰ মানে

বাস্তবৰ নিজৰ মাজতেই যে সৌন্দৰ্য্য সম্পূৰ্ণ, সেইটো বুজায় গৰ্কাঁয়ে কৈছিল : “পোনতে জীৱন সৌন্দৰ্য্যময় কৰা।” মানুহৰ জীৱনক পদু আৰু বিকৃত কৰা সকলো ব্যৱস্থা দূৰ কৰা। সৌন্দৰ্য্য সৃষ্টিৰ প্ৰয়াস আৰু জীৱন-সংগ্ৰামৰ সময়ৰ সাধনাই কছ সাহিত্যৰ ধৰ্ম্ম। এই জীৱন সংগ্ৰামে সৌন্দৰ্য্যক নীচাত্মক আদৰ্শৰ মাজত সীমাবদ্ধ কৰি নেবাখি, বাস্তৱ সত্যৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত কৰিব।

পৃথিৱীত এনে কোনো সাহিত্য নাই যি উদ্দেশ্যমূলক নহয়। আধুনিক প্ৰায়বোৰ সাহিত্যই উদ্দেশ্যধৰ্ম্মী। বিব্ৰত আৰু বিপৰ্য্যস্ত পৃথিৱীৰ মন অজস্ৰ সমস্যাৰে ভাবাক্ৰান্ত হৈ উঠিছে। এনেবোৰ সমস্যাৰ কথা ভাবিব নোখোজা এদল লেখক আছে। এওঁলোক উদ্দেশ্যধৰ্ম্মী আৰ্টৰ বিৰোধী। অগণিত জনতা—যাৰ ভাত নাই, কাপোৰ নাই, সংস্থান নাই, সৌন্দৰ্য্য উপভোগ কৰিবলৈ শান্ত পৰিৱেশ নাই, সেই সকলৰ আৰ্ত্তনাদ আৰু আবেদনে এই সকল সাহিত্যিকৰ প্ৰাণত কঁপনি নোটোলে। সৰ্বসাধাৰণৰ ভৱিষ্যত সম্পৰ্কে এওঁলোক উদাসীন।

প্ৰগতিবাদী সাহিত্যিকৰ মত সুকীয়া। শান্তি আৰু স্বাধীনতা এওঁলোকৰ লক্ষ্য; মুক্ত পৃথিৱীত পূৰ্ণ স্বাধীনতাই এওঁলোকৰ কাম্য। এই শ্ৰেণীৰ সাহিত্যিকৰ আৰ্ট-সংস্কৃতি প্ৰীতি ইন্দ্ৰিয়-বিলাস নহয়। এওঁলোকে যোৱা মহাসমৰত যোগদান দিছিল। ইয়াৰ উদ্দেশ্য আছিল এহাতে দেশ-প্ৰেমিক হিছাপে দেশ ৰক্ষা কৰা আৰু আন পিনে শিল্পী হিছাপে ফাছিজমৰ হাতৰ পৰা আৰ্ট ৰক্ষা কৰা; এনে ছতৰপীয়া দায়িত্ব লৈয়েই এওঁলোকে যুদ্ধত যোগদান দিছিল।

আলেকছাই ছাবক'ভে কৈছে : “চমকপ্ৰদ লিপি-কুশলতাবে মন আকৰ্ষণ কৰা নাইবা য'ত উৎসাহৰ প্ৰয়োজন ত'ত বিষন্ন বোধ কৰা, যুদ্ধ-যুগত এনে মনোভাবৰ আমি প্ৰশ্ৰয় দিব নোখোজো। ক'ৰবাত গোলাপৰ উল্লেখ যদি থাকে থাকক, কিন্তু জানিব লাগিব গোলাপৰ প্ৰত্যেকটো পাহিব পৰা পুৱাৰ নিয়ৰ নহয়, মানুহৰ

কলিজাৰ তেজহে নিগৰি পৰিছে। ক'ৰবাত চৰাইৰ যদি বৰ্ণনা থাকে, তেন্তে বুজিব লাগিব সি যুদ্ধ বিপৰ্য্যস্ত বাহ-ভঙা সকলো চৰাইৰে বৰ্ণনা। যি সৈনিকৰ জীৱন যুদ্ধত ছাই হৈ গৈছে, অথচ অন্তৰত জ্বলন্ত দেশ-প্ৰেম আৰু প্ৰিয়জনৰ স্মৃতি অনিৰ্বাণ, তেনে জনৰ সাহিত্যৰ আমি স্নেহশীল দৰদী পাঠক। লাখ লাখ দেশবাসীৰ জীৱন যেতিয়া চৰম বিপৰ্য্যয়ৰ মুখত, তেতিয়া আন কোনো পথ গ্ৰহণ কৰা মানে পলাতক মনোবৃত্তিৰ আশ্ৰয় লোৱা। এক কথাত ই সমাজদ্রোহিতা।”

মুঠতে সাহিত্যিক জীৱনৰ পৰা বিচ্ছিন্ন হোৱা অনুচিত। ছটা পথৰ যেনে কোনো এটা তেওঁ বাছি লব লাগিব। সাহিত্যিকে হয়তো শান্তি প্ৰতিষ্ঠাৰ উদ্দেশ্যে সকলো গণতান্ত্ৰিক শক্তিৰ লগত এক সূত্ৰে বান্ধ খাব নাইবা ইয়াৰ বিপৰীতে গৈ বিৰোধ সৃষ্টি কৰিব। প্ৰতিক্ৰিয়াশীল শক্তি জীয়াই আছে; সুবিধা পালে ই প্ৰতিশোধ লবলৈ আপ্ৰাণ চেষ্টা নকৰাকৈ নেথাকে। এই সকলো-বোৰ ঘটনাৰ প্ৰতি নিৰ্লিপ্ত হৈ, চকু মুদি হয়তো গোলাপ, কেৱল গোলাপ লৈয়ে গীত গাই কল্পনাৰ বামধেনু আঁকিব পাৰি; সিয়ো হ'ল এটা বিশেষ উদ্দেশ্যৰ পৰিচায়ক। এই মনোভাব সম্পূৰ্ণ জনগণ আৰু গণতন্ত্ৰৰ বিৰোধী।

মেকছীম গৰ্কীৰ মতে সাহিত্যৰ ওপৰত বিভিন্ন ভাবধাৰাই সহজে প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰে। তেজ, মণ্ডহ আৰু ভাবৰ সময়ৰ ফলত সাহিত্যৰ সাৰ্বজনীন আবেদন বাঢ়ি যায়। দৰ্শন আৰু বিজ্ঞানৰ তুলনাত ই মানুহৰ মনত গভীৰ প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰে। গৰ্কীয়ে আৰু কৈছে, “ভাব বাদ দি কেৱল ব্যাকৰণৰ নিয়ম মানি কথাৰ মালা গাথিলে উপভাস নহয়। মানৱ চৰিত্ৰৰ সকলো জটিলতাবে সৈতে তেজ-মণ্ডহৰ কথা দৰ্কাৰ।”

উদ্দেশ্যবাদৰ বিষয়ে মিনা কাউটস্কিলে এঙ্গেলছে দিয়া চিঠিৰ মতামত বিশেষ উল্লেখযোগ্য। ‘ডাই আলটেন্‌ উনড্‌ ডাই নিউয়ে’

উপন্যাসৰ আলোচনা প্ৰসঙ্গত মহিলা গৰাকীয়ে মিলনান্ত আৰু
বিয়োগান্ত কাব্যৰ আদি স্ৰষ্টা এছকিলাছ, আৰু এৰিষ্টফেনিছৰ কথা
উল্লেখ কৰিছে। ডাণ্টে আৰু কাৰ্ভেণ্টিছৰ মতে এওঁলোক প্ৰত্যেক
জনেই উদ্দেশ্যধৰ্মী কৰি। এঙ্গেলছে লেখিছে; “উনবিংশ শতাব্দীৰ
পিছৰ ছোৱা কালত কছ আৰু নবৰেজান্ লেখক সকলে চমৎকাৰ
উপন্যাস লেখিছে। ইয়াৰ প্ৰত্যেক খনেই উদ্দেশ্যধৰ্মী।” এঙ্গেলছ
বাস্তৱবাদৰ নগ্ন প্ৰকাশৰ বিৰোধী। তেওঁৰ মতে বলপ্ৰয়োগ কৰি
ইয়াৰ প্ৰচলন কৰিব নোৱাৰি। বচনাৰ গতি আৰু গঠন কৌশলৰ
জৰিয়তে ভাব প্ৰকাশ হ'ব লাগিব। মিচ্ হাৰ্কনেছলৈ এঙ্গেলছে
এবাৰ লেখিছিল: “তুমি যে সমাজতন্ত্ৰৰ নামত পাতল উপন্যাস
লেখা নাই, সেই বাবে মই বৰ বং পাইছোঁ। লেখকৰ এই
সামাজিক আৰু বাৰ্জনৈতিক মতাদৰ্শৰ আড়ম্বৰপূৰ্ণ প্ৰকাশক আমি
জাৰ্মান ভাষাত ‘বোমান ধাৰা’ আখ্যা দিছোঁ। কথাটো বোধকৰো
তোমাৰ বিশেষ পৰিষ্কাৰ হোৱা নাই। স্পষ্ট ভাষাত কবলৈ হলে,
সাহিত্যৰ ক্ষেত্ৰত মতামত যিমান উচ্চ থাকে সিমান ভাল।”

সাহিত্যৰ ধাৰা দুটা: এটা সাহিত্যিকৰ নিজস্ব চিন্তাধাৰা আৰু
আনটো জীৱনৰ ক্ৰমবিকাশৰ ধাৰা। জীৱনৰ লগত সাহিত্যিকৰ
চিন্তাধাৰাৰ য'ত সম্পৰ্ক আছে, সেই সাহিত্যক নিঃসন্দেহে
বাস্তৱবাদী সাহিত্য বোলা হয়। আৰু য'ত লেখকৰ বক্তব্যৰ লগত
পৰিৱেশৰ দায়িত্ব নাই, সেই বচনা অৱাস্তৱ।

সাহিত্য দৰাচলতে প্ৰপ'গেণ্ডা নহয়। তথাপি ই উদ্দেশ্যহীন
নহয়। মুঠতে সাহিত্য আৰ্ট। আৰ্টৰ জৰিয়তে উদ্দেশ্যবাদৰ
উদ্দেশ্য সিদ্ধি হয়। ছয়োটাৰ সময়ত সমৃদ্ধ সাহিত্যৰ সৃষ্টি হয়;
এটাৰ অভাৱত আনটো বিকলাঙ্গ হয়। ‘বিশুদ্ধ’ আৰ্টৰ সেৱক
সমাজে এই সত্য স্বীকাৰ কৰিব নোখোজে; অৱশ্যে সত্যক
অস্বীকাৰ কৰি আৰ্টৰ গোৰু বঢ়াবলৈ যোৱা অসম্ভৱ কথা।

আৰ্ট আৰু সমাজ

আৰ্ট ব্যক্তিৰ বিলাস সামগ্ৰী নহয়। ইয়াৰ ভেটি সমাজ; ই
সমাজৰ আত্ম-প্ৰকাশৰ বাহন। সামাজিক ভাবধাৰা, বীতিনীতি,
আত্ম-চেতনা ইত্যাদিৰ সমষ্টিয়েই আৰ্ট আৰু সাহিত্য। অতীজতে
আৰ্টৰ মূল্য এনে দৰে নিকপণ কৰা হৈছিল। একোজন শিল্পী
সমাজৰ আছুতীয়া অঙ্গ হিছাপে নহয়, সমাজৰ হাড়ে-হিমজুৰে
সোমাই থকা চেতনা বিশেষ বুলি পৰিগণিত হৈছিল। শিল্পীৰ
ভাষা জন-সমাজৰ ভাষা; মুঠতে প্ৰাচীন যুগত আৰ্ট সমাজৰ বস্তু
আছিল। অৱশ্যে পিছৰ যুগ সমূহত ইয়াৰ অৱনতি ঘটে। আৰ্ট
সামন্তবাদী যুগত সামন্তবৰ্গৰ আৰু ‘বুৰ্জোৱা’ যুগত বুৰ্জোৱা
শ্ৰেণীৰ সম্পত্তিত পৰিণত হয়। এই খিনিতেই প্ৰাচীন যুগত
সামাজিক শিল্প-কলাৰ মৃত্যু ঘটে বুলিব পাৰি। প্ৰাচীন যুগত
আৰ্ট সমাজৰ দৈনন্দিন জীৱনৰ বস্তু আছিল। পুৰণি কালত প্ৰকৃত
পক্ষে সমূহ সমাজে আৰ্টৰ জীৱন যাপন কৰিছিল। সেই সময়ত
সমাজৰ পৰিধি সংকীৰ্ণ আছিল; গতিকেই সমাজৰ বান্ধ নিবিড়
আৰু টনকিয়াল হোৱাটো স্বাভাৱিক। সৌন্দৰ্য্য-স্পৃহা কেৱল
ব্যক্তিৰ নহৈ সমূহ সমাজৰ বস্তু হিছাপে পৰিগণিত হৈছিল। সমাজ-
ব্যৱস্থাৰ প্ৰত্যেক বিধ সামগ্ৰীতে সৌন্দৰ্য্য-চেতনা নিবিড় ভাবে
প্ৰকাশ পাইছিল। আচলতে সেই যুগত প্ৰত্যেক মুনিহ তিৰো-
তাকে স্বভাৱসিদ্ধ শিল্পী আছিল বুলিব পাৰি। সৃষ্টিৰ আনন্দ লৈ
প্ৰত্যেকেই সমাজৰ ব্যৱহাৰ সামগ্ৰী গঢ়িছিল; প্ৰকৃততে প্ৰত্যেক
কাৰিকৰেই শিল্পী আছিল। পূজা উছৰত গৃহস্থালিৰ তিৰোতাই
মাটিত বং গুৰি লৈ ছবি আঁকিছিল; তৰহে তৰহে বন্ধা-বঢ়া
কৰিছিল; খোপাত কপৌ-কেতেকী গুজিছিল। ব্যৱহাৰিক জীৱনৰ

প্রত্যেকটো কথাই সুপ্ত শিল্পী-চেতনা সজাগ কবি তুলিছিল। তেওঁ-লোকৰ আঙুলিৰ সহজাত বুলনত শিল্পী-মন প্রকাশ পাইছিল। কাপোৰৰ ফুলত, মূৰ্তিৰ গঢ়ত, কুমাৰৰ চাকত, প্রত্যেকতে বং, সমন্বয়, সৌন্দৰ্য্য ফুটি উঠিছিল। ইয়াৰ জৰিয়তে প্রতিভা আৰু কল্পনা শক্তি প্রকাশ পাইছিল।

প্রাচীন যুগত আৰ্ট আৰু সমাজৰ কোনো পার্থক্য নাছিল। এখন ঘৰ, এমুঠি ভাত, “এযাৰি আয়ে দেহি” ইত্যাদিৰ দৰেই আৰ্ট, শিল্প-কলা আদিও সমাজৰ অপৰিহাৰ্য্য বস্তু আছিল। কেৱল সাধাৰণ শিল্প-কলাৰ বিষয়ে নহয়, উচ্চ স্তৰৰ শিল্প-কলা সম্বন্ধেও একেধাৰ কথা কব পাৰি। বৰ বৰ অট্টালিকা, মন্দিৰ ইত্যাদিৰ জৰিয়তেও আচলতে সমূহ সমাজৰ প্রতিভা ওলাই পৰিছিল।

অতীজতে জীৱন সহজ আছিল। সমাজৰ গোট সৰু আছিল। অর্থনীতি জটিল নাছিল। সেই যুগৰ অর্থনীতি গান্ধীজীৰ পৰিকল্পিত স্বয়ংভূ অর্থনীতিৰ লগত বিজ্ঞাপ পাৰি। বৰ্তমান যুগৰ জটিল অর্থ-নৈতিক বান্ধে প্রাচীন যুগৰ অর্থনৈতিক স্বৰূপ প্রকাশ নকৰে। মানুহৰ অভাব অভিযোগৰ ক্ষেত্ৰ সংকীৰ্ণ আছিল; গতিকেই অর্থ-নীতি সহজ হবলৈ বাধ্য হৈছিল। এঙ্গেলছৰ মতে অর্থনৈতিক বান্ধে সমাজৰ সভ্যতা সংস্কৃতিৰ স্বৰূপ নিৰ্ণয় কৰে। কথা বহু দূৰ সঁচা। সেই যুগত সমাজত শিল্পীৰ বিশেষ এটা স্থান আছিল; তেতিয়া শিল্প-কলা চহকীৰ বিলাস-সামগ্ৰীত পৰিণত হোৱা নাছিল। ইয়াৰ ঘাই কাৰণ তেতিয়ালৈকে সমাজত শ্ৰেণী বিভাগ সৃষ্টি হোৱা নাছিল।

সমাজত প্রতিযোগিতা বঢ়াৰ লগে লগে এই সকলোবোৰৰ পৰিৱৰ্তন ঘটে। প্রতিযোগিতামূলক অর্থনীতিয়ে সমাজ জোকাৰি পেলায়। ইয়াৰ জৰিয়তে এটা বিৰাট পৰিৱৰ্তনৰ সৃষ্টি হয়। ক্ৰমাৎ শিল্পী, সমাজৰ বাহিৰৰ বস্তু হিছাপে পৰিগণিত হয়। সমাজৰ মাটিৰ পৰা শিল্পী উঘাল খাই পৰে। সমূহ জনসমাজৰ সেৱক নহৈ শিল্পী বিলাসী বেপাৰীত পৰিণত হয়। আৰ্ট, ছবি,

কাপোৰৰ ফুল, গীত, মাত, কৱিতা ইত্যাদিৰ মূল্য ক্ৰমাৎ বজাৰৰ দৰ-দামেৰে নিৰূপিত হবলৈ ধৰে। বজাৰত বেচিবলৈ বুলি শিল্পীয়ে শিল্প-কলা সৃষ্টি কৰে। ক্ৰমাৎ শিল্পী ৰাজ-দৰবাৰৰ অঙ্গ হিছাপে পৰিণত হয়। অতীত ভাৰতৰ ‘নৱবহু’ সম্ৰাট চন্দ্ৰগুপ্তৰ ৰাজসভাৰ অপৰিহাৰ্য্য অঙ্গ আছিল। সেইদৰে তানসেন আকবৰ বাদশাহৰ ৰাজসভাৰ গায়ক আছিল। পুৰণি বুৰঞ্জীত এনে তৰহৰ উদাহৰণ অলেখ আছে। ৰাজভড়ালৰ ধনৰ আশাত কৰি, গায়ক আদিয়ে নৃপতিবৰ্গৰ গৰিমা বখানি ৰচনা কৰা গীত-মাতৰ অন্ত নাই। ১৯শ শতিকাৰ কৰি লৰ্ড টেনিছন জ্বলন্ত নিদৰ্শন। টেনিছনে তোষামোদী কৱিতা লেখি ‘লৰ্ড’ উপাধী পাইছিল। কৰি বাইৰণৰ দৰে তেওঁ লৰ্ড বংশত ওপজা নাছিল।

বৈষ্ণৱ যুগত ইয়াৰ কিছুদূৰ ব্যতিক্ৰম দেখা যায়। বৈষ্ণৱ সাহিত্য জন-আন্দোলনৰ জৰিয়তে গঢ়ি উঠিছিল; গতিকেই ইয়াৰ সৈতে বহু ক্ষেত্ৰত ঋন্ত স্বার্থৰ সংঘাত হোৱাটো স্বাভাৱিক কথা। বুদ্ধদেৱৰ দৰে মীৰা দেৱীয়ে ৰাজকাৰেঙ ত্যাগ কৰি সমূহ জন-সমাজত নিজকে বিলাই দিছিল। শঙ্কৰদেৱৰ ঋন্ত স্বার্থৰ লগত চলা সংঘৰ্ষ সৰ্বজন বিদিত। জনসাধাৰণৰ সপক্ষে চলা সংস্কৃতিগত ধৰ্ম্ম-আন্দোলনৰ প্ৰভাৱ ক্ৰমাৎ ক্ষীণ হৈ যাবলৈ বাধ্য হয়। তুনাই সমাজত সামন্তবাদী প্ৰভাৱ মূৰ দাঙি উঠে; আৰ্ট-সাহিত্য অজানিতে বহুতীয়াৰ শাৰীলৈ ৰূপান্তৰিত হয়।

এই প্ৰসঙ্গত অতীজৰ সামন্তবাদী সমাজ মন কৰিবলগীয়া। প্ৰত্যক্ষভাৱে এই সমাজত দাস প্ৰথাৰ আৱিৰ্ভাব হয়; আনহাতে অপ্ৰত্যক্ষ ভাৱে আৰ্ট, সাহিত্য সামন্তবাদী সমাজৰ হয়। শিল্পী শ্ৰেণীক ভাগ্যবান শ্ৰেণীয়ে ধন-সোণেৰে কিনি থৈছিল। যাজ্ঞবল্ক্য মুনিয়ে ৰজাৰ উদ্দেশ্যে শ্লোক মাতি এহেজাৰ জনী খিৰতী গাই উপহাৰ পোৱা কথা কোনে নেজানে? আচলতে সামন্তবাদৰ প্ৰপ’গেণ্ডা ধৰ্ম্মগুৰু সকলৰ জৰিয়তে হৈছিল।

“তপ-বল মত্ত-বল ছইবে জানা ব্রাহ্মণৰ
অস্ত্র-বাহু-বল ক্ষত্ৰিয়ৰ।

ছয়ো সম্মিলন ভাৱে প্রজা বন্ধা কবিবেক
এহি বাক্য জানাহা বিধিৰ।” —মহাভাৰত

ধৰ্ম্মতত্ত্ব আৰু ৰাজতত্ত্বৰ হেঁচাত গণ-সমষ্টি জুৰুলা হৈছিল; ৰজা ‘ধৰ্ম্ম-ৰাজ’ত পৰিণত হৈছিল। ৰজা ঈশ্বৰৰ অংশ; বিধিৰ দান ৰজাক অমান্য কৰাৰ পৰিণাম নবক যাত্ৰা বুলি ঘোষিত হৈছিল। এনেদৰে আওপাকে গণ-বিপ্লৱৰ সকলো কণ-কঠিয়া মূলতে নষ্ট কৰা হৈছিল। আনকি মহাকবি কালিদাসেও ইয়াকে কৰিছিল। ৰাহুল সংকৃত্য-য়ণৰ কিতাপত এনেবোৰে কথাৰ সবিশেষ বৰ্ণনা আছে।

যি দিনাৰ পৰাই বিলাসী শ্ৰেণীৰ তৃপ্তিৰ সামগ্ৰীত ই পৰিণত হ’ল, ৰজাৰৰ বেচা কিনা বস্তুলৈ ই ৰূপান্তৰিত হ’ল, সেই দিনাৰ পৰাই আৰ্টৰ সৃষ্টি-প্ৰতিভা ভালেখিনি হ্ৰাস পাবলৈ ধৰে। কোনেও সমাজৰ জীপ হেৰুৱাই, সি যিমানেই প্ৰতিভাশালী নহওক লাগিলে, বৰ বেচি আগবাঢ়িব নোৱাৰে। গতিকেই বাস্তৱৰ পৰা কবি-শিল্পী বহুখিনি আঁতৰি আহিবলৈ বাধ্য হয়। সমাজৰ আশা-আকাঙ্ক্ষাৰ ঠাই ক্ৰমাৎ ব্যক্তিৰ আশা-আকাঙ্ক্ষাই পূৰাবলৈ ধৰে; ইয়াৰ পৰিণাম স্বৰূপে ‘বুৰ্জোৱা’ সাহিত্য-সংস্কৃতিৰ জন্ম পায়। ৰোমাণ্টিক যুগৰ শিল্পকলা ইয়াৰ উচ্চতম নিদৰ্শন। এনে বস্তুৰে সাধাৰণতে পতন-যুগৰ চিনাকি দিয়ে।

বৰ্ত্তমান বস্তু-জগতৰ দৰে আৰ্টৰ জগততো বিৰাট শক্তি অপচয়ৰ চিন পোৱা যায়। যি দৰে সামাজিক আৱশ্যক নহৈ, ব্যক্তিগত লাভৰ আকাঙ্ক্ষাই সামগ্ৰীৰ উৎপাদন ঠিবাং কৰে, সেই দৰে আৰ্টৰ জগততো আৰ্থিক লাভৰ আশাই শিল্প-সৃষ্টি নিয়ন্ত্ৰণ কৰে। এচলীয়া পুজিবাদী অৰ্থনীতিয়ে নিকপিত কৰা সমাজত শিল্প-সংস্কৃতি নিয়ন্ত্ৰণৰ হোৱাটো একো আচৰিত কথা নহয়।

শিল্প-জগতৰ বিপ্লৱে (Industrial Revolution) আৰ্ট

সম্পূৰ্ণৰূপে জীৱনৰ পৰা আঁতৰাই আনে। আৰ্ট আৰু জীৱনৰ সম্বন্ধ ক্ষীণ হৈ আহে; অৱশেষত ই নোহোৱা হয়। সমূহ জন-সাধাৰণৰ সম্পত্তি, ৰাজহুৱা মন্দিৰৰ চিত্ৰকলা, ভাস্কৰ্য্য ইত্যাদি অন্দৰ-মহলৰ শোভা বঢ়োৱা কাৰ্য্যলৈ পৰিণত হয়। যুগে যুগে ৰাজহুৱা সম্পত্তি বুলি পৰিগণিত বস্তুবোৰ ছই এজন ব্যক্তিৰ সম্পত্তিত পৰিণত হয়। একালৰ ভাৰতীয় নৃপতিবৰ্গৰ ৰাজকাৰেঙৰ ভিতৰ চ’ৰা চাওক; কিমানবোৰ আপুৰুগীয়া চিত্ৰ-শিল্প তেওঁলোকে ব্যক্তিগত সম্পত্তিলৈ ৰূপান্তৰিত কৰি লৈছিল, তাৰ প্ৰমাণ পাব। চহকীয়ে পৰা হলে তাজমহলটোকো নি নিজৰ শোৱা-কোঠালিত স্তূৰাই থলে হেঁতেন। বৰ্ত্তমান গঢ়ি উঠা নতুন ৰাজহুৱা মঠ-মন্দিৰ সমূহ আৰ্ট নহৈ ঐশ্বৰ্য্যৰ প্ৰতীক হৈছে। উদাহৰণ স্বৰূপে দিল্লী চহৰত থকা বিৰলা চাহাবৰ ধৰ্ম্ম-মন্দিৰৰ কথা কব পাৰি। ইয়াৰ একো সামাজিক মূল্য নাই। ই ব্যক্তিৰ বক্ত-পিপাসা ঘোষণা কৰে; হেজাৰ হেজাৰ বহুৱাৰ অপমান আৰু এজন পুজিপতিৰ অন্তৰোল্লাস।

বৰ্ত্তমান জগতত সামাজিক চেতনা হ্ৰাস পাইছে। সমাজৰ তুলনাত ব্যক্তিৰ মূল্য বাঢ়িছে। বাণিজ্যৰ প্ৰতিযোগিতাত যিয়েই আগবাঢ়িছে, সিয়েই শ্ৰেষ্ঠ জন বুলি পৰিগণিত হৈছে। যি পৰা নাই, সি জখলাৰ তেনেই তলৰ খাপত পৰি আছে। প্ৰতিযোগিতা-মূলক সমাজত সৌন্দৰ্য্য-সৃষ্টি, আৰ্ট-সৃষ্টি ইত্যাদি কথাত মনোনিৱেশ কৰিবলৈ ব্যক্তিৰ সময় বা আজৰি ক’ত? পুজিবাদীৰ বাবে একোটা মিনিটৰ মূল্য হেজাৰ হেজাৰ ৰূপ বা শ শ ‘ডলাৰ’। এনে অৱস্থাত আৰ্টৰ নিচিনা ‘মিছা’ বস্তুত (এই খিনিতে পুজিপতি সমাজ দাৰ্শনিক প্ৰৱৰ প্লেটৰ লগত এক মত) সময় নষ্ট কৰা কিবা জানো সাৰ্থকতা আছে?

শিল্পীয়ে যেতিয়া আৰ্টৰ জৰিয়তে আনৰ চাকৰী কৰিব লগা হয়, অৰ্থাৎ আনৰ আৰ্থিক ৰূপাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি শিল্প-কলা

সৃষ্টি কৰিব লগা হয়, তেতিয়াই প্রকৃত পক্ষে আৰ্টৰ মৃত্যু ঘটে। আৰ্ট প্ৰতিভাৰ জোৰাৰ; ই মুক্ত আৰু স্বচ্ছল হলে আপুৰুগীয়া কলাৰ সৃষ্টি হয়। কিন্তু স্বাৰ্থৰ প্ৰয়োজনীয়তাবাদে আৰ্টৰ প্ৰয়োজনীয়তাবাদৰ ওপৰত হেঁচা দিলে, প্রকৃত আৰ্টৰ অৱনতি ঘটে। সময়ে সময়ে শিল্পীয়ে সমাজ বান্ধোনৰ বিপক্ষে বিপ্লৱ কৰা দেখা যায়। কেতিয়াবা আকৌ শিল্পী কল্পনা সাগৰত উটিবুৰি ফুৰাও দেখা যায়। ইয়াৰ ঘাই কাৰণ সমাজ; সমাজৰ কেবোণে, সমাজৰ বাধাই শিল্পীক বিপৰীত বাটেদি আগবাঢ়িবলৈ বাধ্য কৰে।

আৰ্টিষ্ট সমাজৰ অঙ্গ। সমাজৰ ভাবধাৰা ইত্যাদিয়ে তেওঁলোকৰ মনোজগতত ক্ৰিয়া প্ৰতিক্ৰিয়াৰ সৃষ্টি কৰা স্বাভাৱিক কথা। আনহাতে পৰোক্ষ ভাবে তেওঁলোকৰ ভাবধাৰাই সমাজৰ ওপৰত প্ৰভাৱ পেলায়। গতিকে সামাজিক আৰু মানৱীয় দৃষ্টিভঙ্গীৰে জুখি আৰ্টৰ মূল্য নিৰূপণ কৰিব লগা হয়; নহলে ইয়াৰ সাৰ্থকতা নেথাকে। সাহিত্য, সঙ্গীত, অঙ্কন শিল্প ইত্যাদিৰ জৰিয়তে যুগ বিশেষৰ কথা জনা যায়। ব্যক্তিগত প্ৰতিভা আৰু সামাজিক চেতনা উভয়ৰ সংযোগত প্রকৃত আৰ্ট সৃষ্টি হয়।

সামাজিক বিপ্লৱ ওপৰৰ পৰা জাপি দিয়া বস্তু নহয়। ই আচলতে স্বতঃস্ফূৰ্ত বস্তু। আৰ্টৰ বিষয়েও একে কথাকে কব পাৰি। ‘প্ৰগতিশীল কলা’ এনে আখ্যা দি ইয়াক গজাল মাৰি লগাই দিব নোৱাৰি। প্ৰগতিশীল কলা, সামাজিক বিপ্লৱৰ দৰে স্ব-প্ৰণোদিত সৃষ্টি।

নতুন আৰ্ট, নতুন সমাজেহে গঢ়িব পাৰিব। নতুন সমাজত শোষণ বা শ্ৰেণী-প্ৰভুত্বৰ স্থান নাই। প্ৰতিভা সামূহিক বস্তু। আধুনিক যুগ জনসাধাৰণৰ যুগ। আধুনিক জীৱন আৰু সংস্কৃতিৰ মূলতে গণ-সমষ্টি। সংস্কৃতি কি? সমাজ কি? সভ্যতা আৰু সংস্কৃতিৰ পাৰ্থক্য ক’ত? এনেবোৰ প্ৰশ্নই সাধাৰণতে মানুহৰ মন উখল-মাখল লগাইছে। সংস্কৃতিৰ জৰিয়তে জাতিৰ সমূহ

প্ৰতিভা প্ৰকাশ পায়। আৰ্ট, শিল্প, বিজ্ঞান, দৰ্শনৰ সমষ্টিয়েই ‘সংস্কৃতি’। সভ্যতাৰ অৰ্থ সৃষ্টিশীল সমাজ; সমাজ সৃষ্টিশীল নহলে সংস্কৃতি গঢ়ি উঠিব নোৱাৰে।

আদিম সংস্কৃতি, নৃত্য, গীত ইত্যাদি মূলতে সমাজৰ সমূহীয়া প্ৰচেষ্টাৰ ফল। আদিম মানুহে আনন্দত উত্ৰাল হৈ একেলগে জুইব কাষত সকলোৱে জপিয়াইছিল নাইবা মুখেৰে ভাব-ব্যঞ্জক শব্দ উচ্চাৰণ কৰিছিল। ক্ৰমাৎ এই অৰ্থশূন্য জাপবোৰ নৃত্যত আৰু অৰ্থশূন্য স্বৰময় শব্দ সমূহ গীতত পৰিণত হয়। আদিম আৰ্টত এনে দৰে ব্যৱহাৰিক মূল্যৰ আৱিৰ্ভাৱ হয়। যেতিয়া অনাবৃষ্টি বা আকাল হৈছিল, আদিম সমাজ সজ্জৱদ্ধ হৈ পথাৰ আগুৰি গীত গাইছিল, নাচিছিল। এই গীত সমূহৰ এটা উদ্দেশ্য আছিল; সেই উদ্দেশ্যৰ ঘাই অনুপ্ৰেৰণা আছিল সমূহৰ উন্নতি, সমাজৰ হিত আৰু কল্যাণ। সমাজৰ কল্পনাত উদং আকাশ পানীভৰা ডাৱৰেৰে ভৰপূৰ হয়; লানী নিছিগা বৰষুণৰ ধাৰাই উকা পৃথিৱী ৰূপালী কৰে। কৃষিৰ বাবে বাচ মুকলি হয়। এনেদৰে একোটা উদ্দেশ্য লৈ আৰ্ট সৃষ্টি হৈছিল।

সামন্ত-যুগ আৰু শিল্প-যুগত ব্যক্তিবাদ বাঢ়িবলৈ ধৰে। সামন্ত-যুগত বিশেষকৈ ব্যক্তিবাদ বাঢ়ে, সমাজভাবৰ মৃত্যু ঘটে। শিল্প-যুগত সমষ্টি জীৱনৰ পতন হয়। বৰ্তমান জন-যুগ-স্পৃহা ছনাই উভটি আহিছে। আৰ্ট-সাহিত্যই নিবিড় ভাবে এই নতুন যুগৰ যোগান ধৰিছে। আৰ্টৰ ব্যৱহাৰিক মূল্য ছনাই সজাগ হৈছে। ইয়াৰ লক্ষ্য গণ-বিপ্লৱ তেজী আৰু বেগী কৰা। আদিম যুগত যেনেকৈ শিল্প-কলা সমাজৰ বস্তু আছিল, সেইদৰে বৰ্তমান যুগত শিল্প-কলা ছনাই সামাজিক বস্তুত ৰূপান্তৰিত কৰাৰ প্ৰতি আগ্ৰহ খৰ গতিত বাঢ়িছে। আৰ্ট মানুহৰ সৃষ্টি; মানুহৰ সৃষ্টি কেতিয়াও মানুহক অস্বীকাৰ কৰি হব নোৱাৰে। মানুহৰ সৃষ্টি কেতিয়াও অৰ্থহীন নহয়।